

Iva Mikl Curk

Nekaj drobcev o poznorimskem obdobju v naših krajih

Pri obsežnejši analizi poznoantičnega obdobja na Slovenskem (prek Znanstvenega inštituta Filozofske fakultete) sem sodelovala zlasti z izkušnjami, dobljenimi pri študiju rimske materialne kulture v teh krajih. Na taki osnovi sem skušala iz objavljenih gradiv in mnenj zgraditi nadaljnji korak k razumevanju nekaterih zakonitosti in lastnosti javnega in zasebnega življenja na naših tleh med tretjim in šestim stoletjem. Teme, ki o njih razmišljam, so seve tako obsežne, da se jih s pomočjo svojega raziskovalnega vira in znanja samo dotaknem, mnogokrat tudi le po obrobni pojavnosti. Seveda isti dokazi iz stvarnega sveta lahko osvetljujejo različne teme, odtod nekaj navidezni ponavljanj. Skušala sem pa predvsem slediti vprašanju, kako, kdaj in v kakšnem obsegu so se lastnosti rimske in rimskodobne materialne kulture v naših krajih spreminjale na poti proti srednjemu veku. Iz obsežne bibliografije lahko navajam le nekatere direktno uporabljene naslove, vendar upam, da je moč v njih dobiti napotke o drugih, tudi o temeljnih delih.

Proizvodnja, menjava dobrin

Steklarstvo: Opazamo manj oblik v primeri s starejšimi rimskimi obdobji. Lokalnih posebnosti ni, lastnosti so skupne obsežnim teritorijem. Posebej organizirana proizvodnja? Nekaj enakih značilnosti (okras s kapljo, nitko, čaša na nogi) znanih tudi v zgodnjem srednjem veku.

Pihano steklo je v naših krajih novum rimskega časa in nato sledimo bogatemu razvoju oblik in tehničnih znanj skozi stoletja principata. Sprememba je opazna, ko tudi pri nas plasti iz 2. pol. 4. stoletja in zgodnjega 5. stoletja v najdiščih večkrat označujejo kroglaste stekleničke z visokim, lijakastim in po robu odebeljenim ustjem ter še pogosteje zaobljeno konični kozarci, katerih zgornji, mnogokrat z rahlo stopnico poudarjeni rob je odbrusen. Te posode so iz zelo enotne olivno zelene prozorne steklene mase. Takšna naj bi masa postala tudi zaradi pretapljanja starih črepinj. Steklo teh značilnih oblik in značilnega časa se od enakih oblik v drugih najdiščih daleč po imperiju komaj razlikuje. Na taki osnovi bi mogli sklepati, da je še delovala enaka organizacija oskrbe kot v času srednjega cesarstva, in to tudi za tiste proizvode, ki so se tržili brez vsebine. Tedaj je stekleno maso dobavljal kontinentalni promet, posode so pa pihali v manjših, lahko tudi občasnih delavnicah blizu kraja uporabe. Na tak način verjetno najlaže razumemo veliko poenotenost oblik. Druga pa je z bolj specialnim steklom, visokimi kelihastimi kozarci na višji ali nižji nogici, posodami ovitimi s stekleno nitjo, iz barvnega stekla ali vsaj z lisami, kapljami, pa tudi s stekleničkami – ampulami, ki so služile predvsem za embalažo eksotičnih snovi, dišav itd. Vsem tem oblikam za zdaj, ko niso specialno preučene, domnevamo izvor v velikih, še iz zgodnjega cesarstva znanih središčih, v Siriji in Porenju na primer. Izraziti, visoki zaobljeno stožčasti kozarci, pri nas znani le redko (Ptuj Breg – Tušek 1997, Zgonče – Slabe 1983, Kranj Iskra – Sagadin 1988, grob 9, 58), pa tudi izbrane skodelice (npr. Vranje, Petru – Ulbert 1975, kat. 28–40) imajo znova zaobljen zgornji rob, le odlepljen s steklarske pipe. Ponovni porast te tehnološke podrobnosti je značilen za obsežne predele na kontinentu in traja še vsaj do konca 6. stoletja (to bi kazal tudi Korinjski hrib – Ciglencečki 1985, Ciglencečki 1987, ali Kranj – Sagadin 1988 –, sicer tudi Ružić 1994, Roffia 1988), zato posamezni primerki iz naših najdišč ne morejo dokazovati nekega našim krajem lastnega tehničnega znanja.

Obdelava barvnih kovin: Mnogo novih, od starejših obdobj drugačnih oblik. Nekatere oblike značilne le za določena krajša obdobja? Nekaj lokalnih in regionalnih

posebnosti. Domnevno dve mreži za oskrbo, lokalna in kontinentalna. Samo nekatere tehnološke posebnosti so znane tudi v zgodnjem srednjem veku.

Ker se pri večini izdelkov iz barvnih kovin osnovna masa ulije in šele nato kuje, razberemo mojstrov »rokopis« po eni strani na kalupu in njegovih sledovih, po drugi strani pa pri morebitni dodelavi z iglo, brusom in dletom. Toda kalupe je moč daleč prenašati prav tako kot mnogo majhnih končnih ali polizdelkov. Sama masa, legura ima le redkokdaj makroskopsko spoznavne značilnosti, pa tudi eksaktne in ti. arheometrične analize še ne nudijo vsestransko zadovoljivih sklepov. Uspeh teh analiz dodatno otežuje dejstvo, da so izdelke mnogokrat pretapljali. Nekatere analize kažejo, da ima mnogo poznorimskih bronastih izdelkov povsem enako maso kot novčni drobiž in so potemtakem v izdelke pretapljali celo denar (Koščević, Makjanić 1995). Vemo nadalje, da je medenino teže zlivati in oblikovati kot pravi, danes zaradi patine izrazito temni bron. Zato smo glede sklepov še vedno navezani na arheološko analizo oblik. Datirati znamo najbolje člene noše (Sagadin 1979) in nakit. Med tem gradivom vidimo najprej v 3. stoletju izrazite spremembe napram starejšim časom, nekaj nakitnega gradiva pozneje izrazito opredeljuje (ali res povsem?) kratka obdobja po nekaj desetletij, vse v 6. stoletje.

Značilni člen z obleke mnogih starih dob, bronaste fibule, še srečamo v grobovih iz poznorimskega časa in selitve ljudstev. V Emoni npr. so tudi v 3. stoletju fibule še derivati zgodnjerimskih ločnih in vozlastih fibul, ki se jim občasno pridružijo kot novost ploske fibule – broše. Vse te fibule so za oko bolj ali manj ene, ali pokončne ali vodoravne ravnine. Na Ptujju srečujemo v istem času enake oblike, a tudi že kolenčaste fibule, pri katerih zaradi ščitka nad peresovino igrata vse večjo vlogo hkrati obe ravnini. Tudi te fibule so ulite, pogosto pa opremljene z železno iglo in peresovino, včasih so posrebrene, medtem ko so vozlaste dosledno in v celoti iz bron. Ploščate fibule pa pri nas potem komaj poznamo iz datiranih sklopov poznega rimskega časa. Kolenčaste fibule so posamez sopotnice mnogih poznih naselbinskih kompleksov (kot so Rifnik, Vranje, Tonovcov grad pri Kobaridu, Kobarid ali Limberk pri Veliki Račni – Ciglencečki 1985 in 1997). Zlasti ptujsko gradivo nam dokazuje visoko razvojno stopnjo kovinarskih veščin, pa tudi spremembe v značaju uporabljenega tekstila. Fibule 3., 4. stoletja namreč lahko drže le tanjše blago, neprimerne so npr. za sukno, ki so ga velike noriško-panonske fibule starejših stoletij zlahka držale. Mogoče morejo torej fibule poznega principata in prvega dominata s svojimi skromnejšimi merami opozarjati – razen na spremembe v noši – na dejstvo, da so proizvodno spoznali tudi tenke volnene tkanine.

Še bolj izrazite razlike zaznamo pri makroskopski analizi še mlajših nakitnih predmetov. Velika večina križnih, samostrelnih fibul s čebulastimi glavicami (spet fibul dveh ravnin) je narejena po zahtevni tehnologiji iz medi, so tudi pozlačene, neredko je igla iz železa, ležišče igle ima posebno zaponko, okras noge in loka je zaznaven in zahteven. Izjemni kosi so bili povsem iz zlata (pri nas neznane) ali so izraziteje pozlačeni in opremljeni s posebej pomenljivimi napismi, ki med njimi kristogram ni redek (Drnovo – S.-P. Petru 1978), ali z liki, mogoče celo cesarskimi portreti (Ptuj – Jevremov 1990). Neposrednih dokazov, da gre pri takih primerkih za izdelke iz kovnic denarja, kot so za te izdelke večkrat domnevali, pri nas nimamo, vsekakor pa tudi po pregledu pri nas najdenega materiala lahko trdimo, da gre za izdelke specializiranih delavnic. Zanimivo pa je, da so si izdelki, najdeni v enem najdišču, po več lastnostih sorodni. To bi moglo biti med drugim dokaz za možnost, ali da so v posamezen kraj dostavljali zaključene pošiljke, tja pripeljali za določen čas potujočo delovno skupino ali pa, da so se tudi zahtevne oblike lotili v kraju živeči mojstri. Na Ptujju je na primer poleg znatnega števila medeninstih in pozlačenih tudi dokaj čebulastih fibul iz temnega bronu. Tega je, kot smo rekli, lažje oblikovati, in so ga res v mestu, sodeč po neprekinjeni vrsti fibul, spon in okovov, pa tudi po najdbah žilindre in livarskih lončkov v rimski plasti, uspešno obdelovali od 1. stoletja dalje. Na tak način bi smeli trditi, da je vsaj ob koncu 4. stoletja v nekaterih središčih še živel opazno kovinarsko znanje.

Enako bi lahko sklepali iz bogastva oblik glavnic s ti. kačastih zapestnic, spet iz konca 4. in zgodnjega 5. stoletja. Tudi zapestnic je nekaj iz medenine in so tako enotnega videza, da bi težko govorili o kakršnem koli rokopisu delavnic. Toda pridružuje se jim druga, številna skupina, ki med na Ptujju ohranjenim gradivom znese kar 70% primerkov. Te zapestnice so iz temnega bronu in

posebnosti oblikovanja glavnic se ponove večkrat na vsaj dveh primerkih. To dejstvo bi si upala razlagati kot sled lokalnih delavnic in spet kot dokaz o še živem kovinarskem znanju v pred-hunskem času.

Tudi analiza pri nas najdenega okovja z rezljanim okrasom se mi zdi zgovorna. To okrasje, sicer značilno za poznorimsko oficirsko nošo (podrobneje temeljno Chadwick Hawkes 1964), je prav tako nastalo in se razširilo iz nekaj središč in je razvilo nekaj jasno spoznavnih sklopov okrasnih motivov. Tehnološko se pa pri nas najdeni primerki med seboj močno razlikujejo. Izdelek iz Kopra (Cunja 1989, Guštin, Cunja 1989) na primer, je sicer tudi ulit in nato zbrušen in pozlačen, vendar je toliko tanjši in lažji, okras na njem pa toliko bolj izrazit, da se človek, ko ima ptujška primerka v roki, nehote vprašuje, ali vendarle ne gre za večjo časovno razliko, kot jo dopuščajo sedanje tipološke analize, in ali ne bi vendarle pritegnil Rieglovemu mnenju (Riegl 1927), da gre pri ptujških sponah za – stilnoanalitično – »barbariziran« izdelek. Seveda je možno tudi, da ta dva izdelka nista končana. Zelo naravna bi se mi pa zdela tudi razlaga, da je bilo, dasi so okrasje za oficirsko nošo delale specializirane delavnice, večkrat dobrodošlo tudi delo krajevnih delavnic. Zlasti se je taka rešitev ponujala pri delavnicah z bogatim obrtnim izročilom in tedaj, ko ni bilo časa čakati na štabne pošiljke oznak činov in paradne opreme. Takih situacij v pozni antiki ni moglo biti ravno malo.

Naposled mi še neki drug detajl zbuja misel na to, da se je nekaj kovinarskega znanja na Ptujju ohranilo tudi v hunski čas in dalje: na oblikovno dokaj zanesljivo opredeljeni pasni sponi z dolgim in okrašenim okovom za pas na Ptujju (PMP 3116, z nekropole na Bregu, o njej tudi Ciglencečki 1993), prej iz poznega kot zgodnjega 5. stoletja, je preprosti ornament vtolčen z dletcem in naj bi predstavljal niz krožcev s piko. Toda krožec ni sklenjen. Tak lik je moč doseči sicer z intaktnim, le nagnjenim dletcem, vendar se potem obseg krožnice spreminja. Okras na naši sponi je pa tak, da bi verjela, da je bila ostrina za krožnico že na dletcu prekinjena. Enak motiv srečamo na paru odprtih trakastih zapestnic v graškem muzeju LMJG 7620 in 7621. Za zdaj bi me to opozarjalo na možnosti krašenja vseh treh predmetov v isti delavnici. Sklep seve ni stoodstoten, saj gre le za razmeroma preprost motiv. Vendar bi, v kolikor je povezava pravilna, dejstvo precizneje datiralo obe zapestnici (in s tem povečalo vrsto navidez zelo skromnega števila ohranjenih predmetov iz poznega 5. stoletja), za kateri bi tudi po tipu (tak tip zapestnic je bil npr. tudi v grobu 26 na Vranju, Petru – Ulbert 1975) domnevala datacijo iz poznega 5. stoletja, hkrati je pa tudi opozorilo na trajnost kovinarskega znanja na Ptujju.

Obilica drugega nakitja in okovja pa glede načina izdelave še ni bila tako analizirana, da bi mogla služiti pri naših sklepih.

Makroskopsko se od poznorimskih ulitih in kovanih – graviranih bronastih predmetov (prim. Ibler 1992) tudi zgodnjeresrednjeveški ne razlikujejo. Toda ali je to nasledek morebitnih lokalnih prežitkov v deželi s starimi rudišči ali le nasledek splošne stopnje razvoja in obrtnih znanj, za zdaj na osnovi materialne kulture ne moremo soditi.

Železarstvo: Mnogokrat gre za izdelke trajnih oblik, zato je obravnava po ustaljenih arheoloških metodah težka. Sami izdelki kažejo kvalitetno znanje kovačev, lega najdišč pa dopušča domnevati tudi eksploatacijo nekaterih železovih rudišč prek konca rimske dobe.

Orožje in tehnika bojevanja sta v vseh zgodovinskih obdobjih zelo pomembno kronološko vodilo kot tudi ponazoritev razvojne stopnje tehnologije, zlasti železarske tehnologije, dasi bi si navadni smrtniki želeli drugače. Iz poznorimskih najdišč pri nas vendarle za zdaj ni znanega toliko orožja (prim. Sivec 1997), da bi mogli sestavljati obsežne interpretacije o delavnicah in poreklu tega orožja in o razvoju kovaške in druge zadevne tehnologije ali celo o vplivu razvoja tehnologije izdelave orožja na tehnologijo civilnega življenja in vsakdanjih potreb. V primeri s starejšimi rimskimi fazami opazamo nekaj več strelnega orožja, puščičnih osti. Elementi lokov, ki bi pomagali razumeti različne oblike puščic, so pa sploh komaj zapaženi in še manj analizirani, dasi jih je nekaj med koščnim gradivom v muzejih. Tudi sulice so, po številu najdenih primerkov sodeč, pridobile na pomenu, zgubilo se je pa, kot drugje, klasično kopje – pilum. Meč je ohranil tudi pri nas svojo pomembno vlogo, saj so okovi pasu, tistega, ki je bil kot balteus sprva namenjen

le za meč, v poznorimskem času pridobili opazno mesto v noši nasploh. Obrambno orožje prav tako poznamo samo v neznatnih fragmentih, da na podlagi teh drobcev ne moremo ničesar sklepati o razvoju in spremembah kovaške tehnologije in še manj o delavnicah v naših krajih.

Z železarsko in vojaško tehnologijo je gotovo povezana tudi tehnologija vprege in opreme tovornih, jezdnih in vprežnih živali. Raba podkev, pogoste najdbe v za konjerejo posebej primernih krajih, se je najbrž tudi pri nas dejansko začela v rimskem času (začetek objavljajanja Vuga 1977, tip pri Josipovič 1982), a ker se je oblika počasi spreminjala, je posamezne primerke težko opredeliti glede na točno starost. Gradivo z vozov in vprege je nasploh slabo preštudirano; jermenski okovi, priveski in spone so pretežno iz barvnih kovin in so kot na vpregi igrali določeno vlogo tudi drugje na jermenju vsakdanjega življenja. Ker je slabo poznano tudi zadevno gradivo iz starejših faz rimske dobe, na osnovi ohranjenih najdb komaj lahko sklepamo o kakšnih spremembah zadevne tehnologije in komaj o tem, da bi katera od oblik prevoza ljudi in blaga mogla pridobiti ali zgubiti na pomenu. Še vedno pa maloštevilno spoznavno (in datirano) gradivo ne nasprotuje zdravo-razumskemu sklepu, da so izbirali najbolj primeren način vprege in vozila glede na trenutno potrebo in možnost, in so torej zdaj vozili, zdaj jezdili in zdaj tovorili.

Zanesljivo pa je iz pozne antike pomembni sklop najdb železnega obrtnega in kmetijskega orodja z višinskih postojank (tako Ajdna, Vranje, Rudna nad Rudnico, Rifnik, Kučar, Tinje, Vipota, zbirno Ciglencečki 1987, Ciglencečki S. 1992, Dular J. – Ciglencečki – Dular A. 1995), pa razni okovi, ključavnice in ključi itd. Tudi to gradivo je komaj analizirano v strokovnem tisku, prav tako še ni rezultatov tehničnih analiz snovi. Ugotovim lahko le, da gre za splošne oblike, ki se s časom malo spreminjajo, da je videti malo razlik pri nekaterih oblikah tudi napram oblikam iz zgodnjega 1. stoletja (Szombathy 1903) v Posočju. Zanimivo je tudi, da je železo še vedno mnogokrat, tako kot sicer pri najdbah iz rimskega časa, razmeroma malo korodirano. Na stopnjo korozije vpliva mnogo dejavnikov, vendar je njen razvoj zadrževalo – po navedbah restavratskih učbenikov – dolgotrajno kovanje, pa tudi razmeroma velika čistost kovine in kaljenje izdelkov.

Kovačije so bile nadvse pomembna obrtna veja, v marsikaterem pogledu življenjska nuja. Drobci orodja, opreme, tudi kamnitih brusov (Vipota, Korinjski hrib, Ajdna, Vranje, Rifnik), sicer slabo datirani, mnogokrat tudi nespoznavni, ali zaradi uporabnosti v mnogih delovnih procesih nespoznavni, v najdiščih pričajo o dejanskem delovanju kovačnic, ohranjeni železarski izdelki pa o spretnosti kovačev. Ker je sodilo ozemlje današnje Slovenije v precejšnjem delu k železarskim področjem staroveške Evrope, bi smeli tudi na osnovi tako fragmentarnih podatkov še vedno sklepati, da so po deželi skozi ves rimski čas in torej tudi v poznorimskem obdobju rudo tudi pridobivali. Lega Ajdne denimo pa naravnost veleva sklepati, kako je bila postojanka življenjsko povezana z rudišči v pobočjih Stola. Tako moramo domnevati, da so vsaj na nekaterih rudnih območjih tudi v poznem obdobju živahno rudarili, dasi skromnih najdb železarskih peči (Schmid 1932, Muellner 1909) ne znamo točno datirati.

Lončarstvo: Poenotenje znakov na večjih teritorijih, manj lokalnih in regionalnih posebnosti, a poslednje so bolj izrazite. Del slovenskega ozemlja še doseže, tudi po hunskih vpadih, velika trgovina, sicer pa domnevamo zlasti proizvodnjo v delavnicah regionalnega pomena in v manjšem obsegu in najpoznejšem času lokalnega pomena. Tehnološko je ta proizvodnja še zelo sposobna, tudi v poznem obdobju je prenos informacij živ. Vsaj ob začetku 4. stoletja imamo dokaze o dobro organizirani manufakturni proizvodnji v osebni lasti (Iustinianus na Ptujju). V kuhinjski posodi iz (navadno) temne, z raznimi pustili mešane keramike je vrsta značilnosti, ki se na keramiki zgodnjega srednjega veka ne spremenijo. Kaže, da so le kombinacije teh znakov nekoliko bolj vezane na krajša obdobja, v celoti pa še vedno mislimo (kljub uspešnim poskusom – H. Rodriguez npr. – doseči bolj tesne opredelitve in datacijo), da gre tu predvsem za čase in civilizacije presegajoče, funkcionalno pogojene dosežke, ki morejo celo kazati neko preživetje obrtnega izročila iz rimskega časa v zgodnji srednji vek, tudi prav v teh krajih.

Lončarstvo prav gotovo ne predstavlja važne veje gospodarskega življenja. V arheoloških sklopih pa najdemo črepinje lončene posode v tako velikem številu, da jih po pravici štejemo za

»vodilni fosil« krajev človekovega bivanja. V predindustrijskih kulturah je bila keramika tako splošno v rabi za mnoge namene, da nam dejstva, ki jih moremo razbrati iz preučevanja lončenine, služijo v marsikaterem pogledu pri rekonstrukciji podobe celotnega gospodarskega življenja. Dobro datiranih arheoloških sklopov z lončenino od zgodnjega 3. stoletja dalje je dokaj, a še vedno manj, kot bi si želeli. Omogočajo nam vendar zaznavati določen odstotek novih oblik že od severskega časa dalje, pa tudi videti, da so tudi stare oblike še rabili in verjetno celo delali še več desetletij. Uvoz namizne in specialne keramike, ki je mnogokrat le embalaža za vsebino (npr. amfore), bolj odraža sočasno situacijo na večjih teritorijih (tudi Mikl Curk 1987).

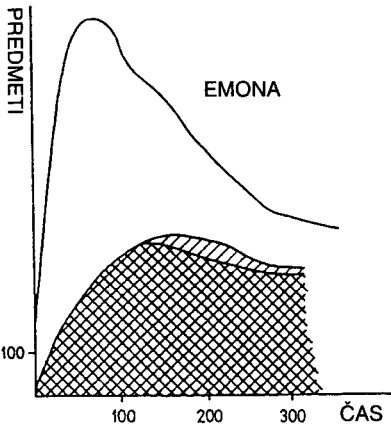
V poznorimskih sklopih srečujemo še vedno v velikih količinah temno kuhinjsko »grobno hišno« keramiko iz (navadno) temno pečene gline, razrahljane ali utrjene z različnimi primesmi, ki so povzročale, ali da je porozna stena posode oddajala vlago in tako hladila vsebino, ali da je kar najbolj kompaktna stena, utrjena tudi z glajenjem in voskom, prepuščala kolikor mogoče malo maščob in drugih židkih snovi, ali pa naposled, da je kremenčev in apnenčev pesek omogočal večje segrevanje posode v žerjavici in ob ognju. Narejena je, kot prej, ali malone prostoročno in le dodelana na vretenu, ali na hitrem lončarskem vretenu na nožni pogon, ali na »počasnem« ročnem vretenu. Ker je bila taka lončenina nasploh zelo razširjena tudi v starejših obdobjih rimskega časa in kaže tedaj dokaj krajevnih posebnosti, sem naklonjena misli, da so to množično zvrst keramike delali tudi v pozni antiki vsaj zvečine blizu kraja, kjer jo najdemo. Toda raziskave terena nam vse bolj poudarjajo dejstvo, da delovišč, kjer bi oblikovali in žgali tovrstne lonce, sklede, latvice, krožnike, pokrove in maloštevilne vrče, ne poznamo. Prav tako nam prvi rezultati mikroskopskih in petrografskih analiz, ki po mnogih brezplodnih poskusih vendarle začenjajo s povečevanjem serij raziskanih vzorcev kazati nekaj uporabnih rezultatov (Failla – Guermendi – Santoro Bianchi 1992), narekujejo previdnost. Za določene kvalitetne zgodnjorimske posode, ki kažejo na velikem teritoriju izrazito enotnost (npr. ti. lonci tipa Auerberg in podobno oblikovani manjši lončki v obliki cvetličnega lončka) so na več krajih že pred leti, pač na osnovi pri arheološkem delu splošno uporabljene makroskopske metode opredeljevanja, domnevali, da so tovrstno posodo izdelovali le v nekaj provincialnih, verjetno vzhodnoalpskih, noriških ali severnoitalskih središčih za večje ozemlje. Ker pa pogled na celotno poznorimsko temno kuhinjsko keramiko na Slovenskem vendarle kaže določene regionalne posebnosti (prim. tudi Dular J. – Ciglencečki S. – Dular A. 1995, ali dejstvo, da je profilacija ustij na vzhodu Slovenije bogatejša), bi sklepala, da je bilo slično tudi v poznem času, dasiravno se je večina podrobnosti, ki bi ločevale posamezne delavnice med seboj, tedaj zabrisala. Poleg tega bi še menila, da so tehnološke informacije potovale zelo hitro iz kraja v kraj. V vzhodni Sloveniji npr. so tudi med poznorimsko keramiko, poleg namenu posode prilagojenih bolj razgibanih profilov loncev in globokih koz, še zaznavne razne vrste fakture, tudi »mehke« na otip, še v 3. stoletju (Dolga vas – Mikl Curk 1987) srečamo že znake na dnu, pripomoček za fiksiranje posode na hitro, zlasti pa na počasno se vrteče vreteno, medtem ko je npr. v zahodni Sloveniji glina mnogo bolj enotna in na prvi pogled »slabše« pripravljena, manj homogena, primesi so manj precizno mlete. Nekaj posebnosti se je širilo od vzhoda proti zahodu: zgoraj poravnano ustje z bolj ali manj nakazanim žlebičem na pokrov na jajčastih loncih je bilo v ptujskem okolišu in pod Pohorjem splošno razširjeno že vsaj v 2. stoletju, medtem ko se je v Emoni pojavilo šele v plasteh 3. stoletja (Mikl Curk 1975). V Emoni srečujemo v zadnji arheološki plasti nad ruševinami starokrščanskega portika in forumske bazilike opazno, dasi ne zelo številno skupino velikih loncev z vrezanimi vodoravnimi črtami na vratu pod izrazito izvihanim ustjem in povoščeno površino (podrobneje Mikl Curk 1974), keramiko, ki jo poznamo prej le okoli Trebnjega.

Že v 2., najpozneje v 3. stoletju se pojavlja v prekmurskih gomilah (Pahič 1961), v večjih količinah pa tudi v slabše datiranih sklopih pod Pohorjem in v ptujskem okolišu, na z metlico ali glavničkom uravnani površini te vrste lončenine vrezana valovnica, enojna in v snopu. Tak okras, tudi obdan z vodoravnima črtama, je zelo pogost na lončenini noriškega ozemlja v poznem času. To posodo je poskušala časovno in glede kraja izdelave nekoliko jasneje opredeliti H. Rodriguez (zlasti Rodriguez 1997). Vseh detajlov njenega izvajanja ne morem sprejeti. Keramike ne moremo obravnavati samo s pomočjo enega znaka, torej okrasa. Regionalni in lokalni znaki na poznorimski

keramiki so resda zabrisani, vendar pa še zaznavni. Avtorica še vedno gradi na domnevi, da je bila Hrušica uničena leta 394 in da tam ni sledov iz 6. ali 7. stoletja (zdaj drugače razvidno tako iz keramike – Vidrih Perko 1997 a – kot iz novčnih najdb), ter tako razlaga odsotnost zadevne keramike na Hrušici, ki se pa že vseskozi kaže – najbrž zaradi svojega vojaškega značaja – kot nekaj drugačna v primeri s keramičnimi sklopi drugje po Sloveniji. Žal je tudi slabo razumela našo literaturo, kar jo je zavedlo npr. do sklepa, da je Slov. Bistrica »belegt im 5. Jhdt.« (Rodriguez 1988, 147 op. 12), in do tega, da drugim zapažanjem zaradi žalostne resnice »slavica non leguntur« ni mogla slediti. Ni se nadalje vprašala, kje, v kakšnem razmerju z ruševinami starokrščanske škofovske cerkve v Teurniji so ležale narisane kože in lonci, odkruški najbolj banalnih vsakdanjih opravil, nezdržljivih z živo cerkvijo. Poreklo valovnice išče preveč enoznačno, malone s stilsnoanalitično metodo in na mnogo preozki podatkovni bazi. Saj je valovnica vsakemu lončarju eden najlažjih motivov, strmina ali položnost motiva npr. je pa odvisna lahko le od hitrosti vrtenja vretena. Vendar je vredno prisluhniti njenim sklepom, ki nas po moje res vodijo do spoznanja, da so zlasti lončenino z enojno valovnico med dvema ravnima črtama delali v vzhodnih Alpah, ne nujno samo na enem, kot pravi avtorica, ampak raje na mnogo krajih, vendar po enotnem postopku in mogoče tudi iz nekaterih skupno nabavljenih posebnih surovin. Kljub zgrešeni opori na situacijo na Hrušici je, mislim, navedla toliko sklopov, ki je zanje datacija v 5. in poznejša stoletja verjetna, da moremo to vrsto keramike res datirati, kakor predlaga. Za zdaj se mi – poleg njenih sklepov – zdi, da meje regije, ki jo veže posoda (lonci in krožniki – latvice) iz grobe keramike z valovnico med črtama, ne segajo na vzhod dalj kot do vzhodnih obronkov Pohorja in kozjanskega gričevja, medtem ko je pa valovnica na z glavničkom uravnanih stenah loncev stalnica vzhodno od te meje, a stalnica, ki se je v poznem času razširila proti zahodu. Iz katerega koli že vzroka je glavničasta obdelava površine in valovnica na grobi kuhinjski keramiki v specifičnih kombinacijah tipa posode in okrasa priljubljena v vzhodnoalpskem prostoru po koncu 4. stoletja in je prenos načina izdelave (bolj verjetno kot prenos izdelkov) iz enega ali nekaj središč pomembna osnova za zdaj še ne do konca definirane sklepe, se pa moramo zavedati, da sodi v poznorimski čas in vzhodnoalpski prostor samo ena opaznejša etapa v razvoju tovrstne izdelave posode. Pomembno se mi zdi, da je tudi H. Rodriguez pri svoji analizi opazila, kako se je opisana značilnost širila od vzhoda, dasi najbrž ne predvsem z donavskega limesa, prej iz Panonije.

Odločneje kot H. Rodriguez bi pa danes sama poudarila trajnost načina izdelave vsaj nekaterih zvrsti grobe lončenine z valovnico v zgodnesrednjeveško obdobje. Imela sem npr. priliko makroskopsko pregledati tudi nekaj lončenine iz datiranih avaroslovanskih grobišč jugozahodne Madžarske in ta izkušnja me navaja k previdnosti: Iz grobov v Zalakomáru Lesvari – düllő, Pókaszepetku in Kehidi, ki jih z gotovostjo datirajo v 7. stoletje, izvira dokaj tako obdelanih jajčastih lončkov kot so posamezni jajčasti lončki zelo površne izdelave z neenakomerno, strmo valovnico s Hrušice (Ulbert et al. 1981 tab. 46) in emonske Majde Vrhovnik (Plesničar Gec 1983, tab. 38). Ti lončki iz madžarskih avaroslovanskih grobišč so opredeljeni kot slovanska praška keramika. V mlajših grobovih istih grobišč iz jugozahodne Madžarske (torej iz zgodnjega 9. stoletja) pa srečamo poleg značilnih, v maniri panonske rdeče in rumeno žgane posode iz srednjega cesarstva narejenih vrčev z ročaji iz očiščene glinje tudi plitve latvice iz grobe keramike s primesmi in valovnico na površini, kot jih srečamo v vzhodnih Alpah in pri nas na Ajdnu. Iz mojih izkušenj bi veljalo še dodati, da je razlika med poznoantično keramiko in zgodnesrednjeveško v zahodnih najdiščih Slovenije nekaj večja, na Ptujju so pa opazne težave pri makroskopskem ločevanju med keramiko iz grobov s keramiko iz staroslovanskega obdobja in rimskodobno (niti ne zgolj pozno) posodo. Tehnika grobe kuhinjske keramike se je tako močno skušala prilagoditi različnim namenom pri rabi te posode in je bila tako element, ki je presegal meje civilizacij, da nam tovrstne črepinje ne omogočajo določiti časa, ko naj bi se začela ali končala pozna antika. Zato pa povsem odklanjam opredelitve H. Rodriguez (še vedno Rodriguez 1997), da je tovrstna keramika vezana na romanska okolja oz. da izvira valovnica iz predelov, kjer je ostajal trajno keltski življelj. Regionalnih posebnosti v keramiki niti v zgodnji antiki ni mogoče enoznačno povezati samo z etnično podobo teh regij.

Število ohranjenih predmetov (vertikala) iz posameznih ozemeljskih enot glede na čas (horizontala) in vplivno območje porekla (senčenje)

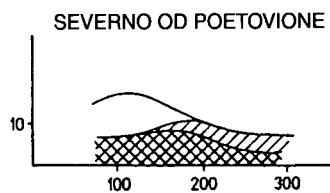
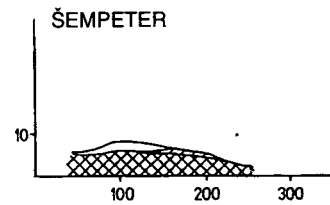
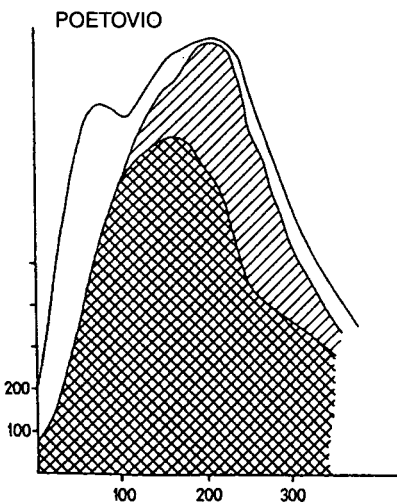
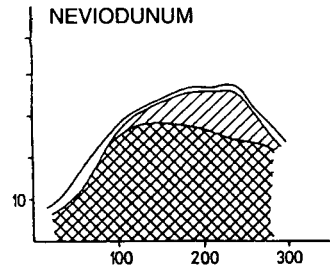
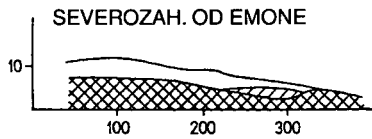
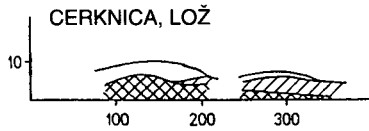
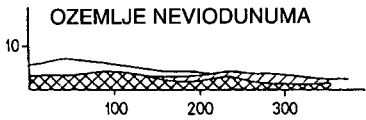

POREKLO TIPA

 LOKALNO

 V SEV., ZAH. IN VZH. PROVINCAH

 V SREDOZEM., ITALSKIH POKRAJINAH

Dejstvo, da tudi rdeča ali rumena keramika iz bolj očiščene in pripravljene gline in zahtevnejših oblik (melnice, vrči z ročaji, krožniki), mnogokrat glazirana s steklasto glazuro, kaže določene posebnosti, ki so v posameznem kraju pogostejše (govorim predvsem na osnovi ptujskih izkušenj), bi po moje prav tako moglo pričati za to, da je v naših krajih vsaj ponekod prav do 5. stoletja ostala živa tudi tehnično zahtevnejša proizvodnja keramike.

Arheološke plasti pa tudi v pozni antiki najbolje datiramo s pomočjo določenih skupin keramike, katere čas in kraj proizvodnje sta točno določena in k nam uvožena. Pri tem imam v mislih nekoliko panonsko glajeno in panonsko glazirano keramiko, predvsem pa amfore in spatheia ter afriško sigilato. Te keramike brez dvoma dokazujejo obstoj velike kontinentalne trgovine ali vsaj transport dobrin po Podonavju vse v razvito 5. stoletje, po sredozemskih vodah pa celo v 7. stoletje, a tudi vsaj minimalno komuniciranje naših krajev s temi tokovi. Ker se vedenje o teh keramikah tudi v kraju nastanka glede datacije, delavnic itd. takorekoč iz dneva v dan dopolnjuje, je vsak nov raziskovalec lahko nekoliko pokroviteljski do tistih, ki smo o problemu previdno pisali pred desetletji. Vendar pa zaenkrat še težko rečemo kaj dokončnega o značaju in obsegu teh komunikacij in menjav. Vemo, da je v Emoni nekaj afriške sigilate, ki je prav gotovo prišla sem iz enega najugodnejših pristanišč. S tem gotovo nočem zmanjševati pomena precizne obravnave določenega števila črepinj, ki ga je obdelovalcem rimskih najdišč kot analogijo, kot pravcati priročnik za delo ponudila V. Vidrih Perko 1992, dasi se pri tem ni mogla zadržati pri pomembni analizi najdiščnih sklopov, iz katerih te črepinje izvirajo. Ista avtorica nadaljuje z obravnavo gradiva s Krasa (Vidrih Perko 1997). Rabimo pa še več analiz tovrstne keramike iz primerljivih, a zaradi verjetnosti sklepov dovolj teritorialno med seboj oddaljenih in po funkciji različnih arheoloških sklopov, da bomo mogli biti prepričani o tem, v kakšnih transportih dobrin je ta keramika dosegla naše kraje. Mislim, da je sprva, vsaj tja v 5. stoletje, še kar veljalo vodilo dobiti na mizo lončenino, ki je mogla nadomestiti navadnemu smrtniku nedosegljivo ali vsaj težko dosegljivo srebrno posodo, da je ta keramika torej res dokaz še žive trgovine. To mora veljati tudi za tovrstno keramiko s kraških, torej morju še vendarle dovolj bližnjih najdišč. Drugače pa postane, po moje, s tistimi posameznimi kosi iz poznejšega časa, ki jih še srečamo na višinskih postojankah (Ajdna) ali dalj v notranjosti dežele. Pri teh moramo (enako kot pri posameznih spatheih, ki so mogli vsebovati razen olja za zdravila tudi mašno vino ali olje za krizmo in maziljenja) pomisliti tudi na stike med cerkvenimi občinami, ki se niso smele tudi v najbolj nevarnih okoliščinah ustrašiti preprek, da so dobile za bogoslužje potrebno in primerno. V teh sklepih se pokaže vrednost preučevanja keramike, saj je v primeri s kovinami za potankosti bolj izpovedna, ker je mnogo bolj ceneno in banalno blago, za katerega je bilo treba ubirati najbolj logične in najmanj zahtevne poti. V taki luči bi nekaj previdneje razlagala Eugipijev podatek o trgovcih, ki so v Obrežni Norik pripeljali olje (Regeat 1996). O olju, ki ga je sveti Severin delil revežem, govori Italijan, ki je poznal to izbrano maščobo najprej v prehrani, in to govori vendarle po pripovedi iz druge roke. Mislim pa, da je bilo olje, ki ga je sv. Severin delil, najprej potrebno za zdravila, razsvetljava in kult, moralo je pa biti, kot že dolgo prej v deželi, ki je vendarle jedila gotovo belila predvsem z živalskimi maščobami, za mizo vendarle razkošje. Če bi bilo olje splošno v rabi za jed, bi namreč gotovo tvorile amfore večji odstotek najdene keramike, kot ga tvorijo na celotnem ozemlju Slovenije od 2. stoletja naprej.

V opaznih količinah pa srečujemo v naših krajih tudi gradivo, ki na prvi pogled ne sodi med jasno določene izdelke iz velikih središč. Tu mislim predvsem na nekaj amfor in afriški sigilati sorodno gradivo, ki pa nima toliko značilnosti, da bi samo z makroskopsko analizo in z izkušnjami nespécialista lahko rekli, da gre ali da ne gre za afriški izdelek. Tudi velike afriške delavnice so kot velike italske sigilatne delavnice vselej proizvajale izdelke, kjer je njih značilnost prišla polno do izraza, in izdelke, kjer temu ni tako, a kot vidimo zanesljivo v starejših obdobjih, so vedno spet delavnice, ki so delale v maniri velikih delavnic svojega časa. Dokler gre za tovrstne izdelke, ki so (če so) nastajali v Italiji, Galiji Narbonensis ali Španiji, pa tudi ob vzhodni jadranski obali, to za naše sklepe ni niti pomembno. Lahko počakamo na nova spoznanja, ki kot rečeno, zore vsak dan. Tudi ti izdelki so prihajali v naše kraje po istih poteh, kot afriška sigilata. Stvar postane že danes nekoliko bolj vznemirljiva, ko govorimo o ožjem primorskem pasu. Ni namreč vseeno, ali so

gradivo dobivali iz velike trgovine ali pa so uporabniki direktno nabavljali pri malih trgovcih in proizvajalcih na bližnjih obalah. Druga možnost je potem informacija o obstoju živahnega malega priobalnega morskega prometa. Neposrednih dokazov za ali proti še ne premoremo, vendar je po moje misel na tovrstno gospodarsko dejavnost, kadar govorimo o ožjem Primorju v pozni antiki, izrazito upravičena.

Postopke za izdelavo posode z zglajeno in tako utrjeno površino so, enako kot pripravo glinenih premazov in steklastega, svinčenega lošča, delavnice po deželi obvladovale malone vse rimsko obdobje. Vendar je lončenina z glajenimi ornamentami posebnost poznoantičnega časa. To keramiko so v zadnjih letih izčrpno analizirali v krajih, kjer je tovrstnih najdb več, a vendarle verjetno vse v zvezi z njo še ni dorečeno. Izdelki, vrči z vertikalnimi ornamentami, so v naših krajih v poznoantičnem obdobju popoln novum. Poznamo sive enoročajne vrče z ozkim in take z nekaj širšim vratom (Ptuj, Emona, Drnovo – Knific 1994, verjetno nekaj tudi Rifnik, Bolta 1981, T. 18, 12). Gre dejansko za rimsko obliko, ki jo v tej fazi razvoja poznajo tudi steklarske delavnice in izdelovalci bronastih posod. Med splošne rimske oblike že manj sodi odlomek sive širše posode, verjetno skodele (Ljubljana, Igriška – Mikl Curk 1979, risba 18, str. 380, mogoče tudi oblika z Rifnika, Bolta 1981, T. 23, 73, T. 27, 73, T. 34, 13). Sploh drugačne so pa plitve široke bikonične skledе (Kranj, odpadna jama pod podom v mestni hiši – Valič 1971 in Vranje – Knific 1994, 221). V teh je res moč spoznati močno latensko izročilo, ki je moglo sooblikovati začetke glajene keramike v krajih ob Donavi (Ottományi 1982, Soproni 1986, Gruenewald 1979, Gruenewald 1981, Gruenewald 1986). Datacijo teh bikoničnih skled v pozno 5. in 6. stoletje podpirata dva arheološka konteksta pri nas (Valič 1971 289–291, zlasti, tudi Knific 1994). Seveda je še vedno mogoče, da med neobjavljenim keramičnim gradivom iz raznih najdišč leže tudi odlomki drugih skupin in oblik. Sicer gradivo opredeljujemo in datiramo bolj ali manj na osnovi analogij ob Donavi. Arheologi različnih obdobij na Slovenskem pa še vedno ne znamo pogledati malce prek plotov svojih gredic, pa je vrček z Drnovega, ki sodi med starejše oblike, analiziran le v družbi z mlajšim gradivom, povzročil nekaj težav. Poudariti velja, da imamo pri nas poleg situacije v mestni hiši v Kranju in na Vranju pri Sevnici (Knific 1994, 219) še eno arheološko močno relevantno dejstvo: pod mozaiki in v odtočnem kanalu iz baptisterija pri ljubljanski šoli Majde Vrhovnik poznamo zaključen sklop najdb in med njimi odlomke vrčev z glajenim okrasom. Gradnja prostorov z mozaiki pa je tudi s pomočjo drugih dejstev dokaj jasno datirana v čas med leti 408 in 423 (nekaj bliže prvemu datumu). Osebo bi bila naklonjena misli, da je gradivo v odtočni kanal prišlo šele, ko je bil baptisterij že porušen. Vsekakor pa odlomek ni mogel, kot je ohranjen, dolgo ležati med odpadki. To tudi potrjuje datacijo vrčev, torej starejših oblik z glajenim okrasom v čas po letu 380 in okoli hunskega vdora. Spričo omejenega števila pri nas najdene z kvalitetne keramike se za zdaj, v nasprotju s panonsko glazirano keramiko ali s povoščeniimi lonci, ne bi mogla odločiti, ali so to keramiko delale delavnice v naših krajih ali pa je tovrstna keramika k nam prišla na razne načine, tudi v osebni prtljaji. (Do podobnega sklepa prihaja tudi Rodriguez 1997). Kar vidimo zdaj, namreč ni bilo trgovsko blago v večjih količinah. Vzroki za to, da si te keramike naša najdišča niso posebej prisvojila, bi pa morali biti drugje – tehnično bi delavnice v 4. stoletju vsaj ponekod take izdelke gotovo obvladale.

Stratigrafska situacija v naših najdiščih ne nasprotuje opažanjem tudi sicer po Evropi, da glazirane melnice označujejo 4. in mlajša stoletja (prim. v Plesničar Gec in sod. 1983 str. 67). Del loščene lončenine, kot nas uče nesporne analogije z zdaj dobro preučeno panonsko glazirano keramiko (Banki in sod. 1992), je v naše kraje brez dvoma uvožen, prav tako pa poznamo dovolj delavniških odpadkov loščenih melnic in krožnikov, pa tudi Justinianove izdelke, da vemo, da svinčeno glaziranje ni bilo nedosegljivo mojstrom v delavnicah v naših krajih. Glede organizacije proizvodnje nam ponujajo najdbe iz Ptuja namreč za čas prehoda iz 3. v 4. stoletje pomembne, še ne do kraja ovrednotene podatke: Ne le, da poznamo zanesljiva delovišča, kjer so tedaj delali velike količine krožnikov, skled in čaš (Strmčnik Gulič 1993, Tušek 1997), iz istega obdobja poznamo tudi žige na oljenkah in melnicah z imenom Iustinianus. Kljub temu, da iz Ptuja iz tega časa poznamo napisne omembe kolegijev in vemo tako tudi za to plat usmerjanja gospodarskega življenja, je vendar po drugi strani ime lastnika na celi vrsti izdelkov dokaz za obstoj prave

velikopotezne manufakturne proizvodnje (zbimo o tej problematiki Istenič 1992, Istenič 1995). Pri tem bi služile tudi analize nekaj izkopanih stavbnih tlorisov, vendar jim ne moremo posvetiti posebne pozornosti, saj sledimo samo podatkom, ki izhajajo neposredno iz materialne kulture. Razširjenost Justinianovih izdelkov nakazuje pomen te manufakture, dasiravno nam bo šele analiza količin izdelkov daleč v Podonavju dopuščala sklepe, kakšni so bili v vseh razsežnostih posli Iustiniana iz Poetovione. Samo domnevamo lahko, da je bilo podjetje spretno tudi pri ekonomsko merljivi prodaji svojih proizvodov.

Kmetijstvo: Za analizo je treba kombinirati s sledovi materialne kulture tudi analizo strukture najdišč v krajini in prirodoslovne raziskave. Za zdaj je obseg takih raziskav skromen. Vse kaže, da so iz razvite eksploatacije najugodnejših zemljišč v 3. stoletju pozneje prehajali na vse bolj domiselno eksploatacijo tudi manj ugodnih, a bolj zavarovanih predelov. Tehnološki detajli se pa za zdaj izmikajo pregledu, zdi se, da gre za počasne spremembe napram starejšim časom. Izkrčena kmetijska zemljišča so vsekakor pomemben prežitek iz poznorimskega časa v zgodnji srednji vek.

Poznorimsko obdobje se je v 3. stoletju, kot nam kaže razporeditev najdb in najdišč v krajini, začelo z razvito kmetijsko eksploatacijo našega ozemlja, še posebej njegovih ravnin, z eksploatacijo, ki je organsko rasla iz zgodnjericimskih zasnov. Vendar nam najdeni sledovi ne dopuščajo slediti razlikam v kmetijski tehnologiji napram starejšim časom; zdi se, da gre za delovne procese in s tem za orodja, ki se v stoletjih le počasi spreminjajo. Tudi vsi sklepi o zavestni, od države vplivani organizaciji dela tega kmetijstva na najbolj donosnih ravninskih predelih (prim. Mikl Curk 1989, Mikl Curk 1991) so bolj ali manj spekulativne narave.

Plasti iz 5. in 6. stoletja z višinskih postojank so nam posredovale dokaj poljedelskega orodja, iz zanesljivo datiranih sklopov celo mnogo več kot vsa starejša obdobja skupaj. To nas opozarja na izrazito skrb za kmetijsko proizvodnjo, kar zlahka razumemo, če vidimo v poznorimskih postojankah naselbine, ki so zlasti v kriznih časih tesno povezale ožje skupnosti. V kriznih časih se ni bilo moč zanesti na dobave hrane od daleč in iz velikih žitnic imperija, ampak je bilo treba znati do maksimuma izrabiti vse, kar je nudila dežela, tudi v svojih manj gostoljubnih goratih in gričevnatih predelih, ki so bili zato manj na očeh in manj v dosegu plenilcev. Vsekakor pa bi moglo nekaj malih poznih grobišč (Ravno brdo – Stare 1952, Dane – Slabe 1976) pričati, da so bile naseljene in brez dvoma kmetijsko uporabljene tudi na prvi pogled za tovrstno dejavnost manj primerne površine. S pomočjo raziskovanja tvarne kulture prav gotovo nimam niti najmanjše možnosti ugovarjati Lippoldovi (Lippold 1996) kritiki Varadyjevega videnja poznorimskega časa. Vendar me Varadyjeva navedba, da je sv. Hieronim v svojem tragičnem času očitno vendarle našel kupca za svoje »semidirutas villulas«, opozarja, kako je mogoče v pokojnikih iz teh razpršenih grobišč videti predstavnike tistega sloja, ki je kupoval in nato spet obdeloval že prej kultivirana, pa v kriznih časih neobdelana zemljišča.

Za analizo možnosti kmetijstva in živinoreje, pa tudi siceršnjega dvogovora z naravnimi viri, so, kot rečeno, zelo izpovedni tipi naselij in njihova razporeditev v krajini. Preciznih povezav s tehnološkimi analizami odpadkov v raziskanih naseljih ali vsaj stavbah ter makroprospekcijskih rezultatov z naravnimi možnostmi v okolni krajini še nimamo mnogo. Še vedno paberujemo le med skromnimi domnevmi raziskovalcev, kakorkoli so te verjetne (npr. Ulbert – Petru – Knific 1979). Vsekakor se mi pa zdi ob vsem upanju, ki ga polagamo v prirodoslovne analize kosti in drugih dosedaj ne-analiziranih snovi v arheoloških plasteh poznorimskih stavb, zelo potrebno poudariti, da se moramo, ko bomo te analize rabili, izogniti nekaterim osnovnim arheološkim metodološkim napakam. Nismo namreč imuni: v to smer me opozarja (sicer ustna) predstavitev raziskovanj izpred let, ko je kolega sklepal, da gre v prostoru, kjer so v plasti številne živalske kosti, vsekakor za hlev. Sklep je lahko sicer prav tako pravilen, kot vznemirljivi rezultat analize P. Baker (Baker 1994), kjer naj bi ob stavbi – a le eni stavbi v večjem naselju – zavržene kosti predstavljale prehrabene možnosti in navade. Vendar oba sklepa zahtevata nekaj več utemeljitve. Precizno moramo namreč iz predstavljenega arheološkega konteksta spoznati, kako se je sediment nabiral in ali je res neposredno povezan z interpretirano stavbo in edinole z interpretirano stavbo.

Ni namreč navada, da kosti zaklanih živali ostajajo v hlevu, tudi v rimskem času ni bilo tako, in prav tako ni nujno, da so vsi kuhinjski odpadki prebivalcev posamezne stavbe v vsem času njenega življenja končali ob stavbnih zidovih in to strogo ločeni od enakih odpadkov drugega trakta. Arheološka najdišča v veliki večini pač niso hipno uničeni Pompeji. Za zdaj nam vsekakor opravljene eksaktne analize v drugih delih imperija in v z našim krajem primerljivih situacijah že omogočajo sklepati, da so bili v poznorimskem času, bolj so bili časi zahtevni, bolj tudi prebivalci naših krajev domiselni pri obdelovanju zemlje blizu svojih naselij in pri reji živine. Na Slovenskem imamo še dopolnilen sklep druge vede. Sicer dokazi niso nesporni, vendar se mi zdi, naj pri analizi tvrnih ostankov, ki bodo pomagali dalje pri interpretaciji obsega in značaja živinoreje pri nas, ne spregledamo študij T. Cevca (Cevc 1984, Cevc 1997) o planšarstvu.

Razporeditev naselij in kmetijskih zemljišč v ožjem obmorskem pasu bi prav tako kot tesna povezava najdb rimskega, poznorimskega in zgodnjerednjeveškega časa denimo v Predloki (Boltin Tome 1993) ali kot situacija v Vipavski dolini (Svoljšak – Knific 1976) posebej poudarjala kontinuiteto specifičnega, klimatskim in pedološkim prilikam prilagojenega kmetijstva. Dejstvo, da so na Gorenjskem (npr. Kranj), Koroškem (Stari trg pri Slov. Gradcu, tudi ANSI) in pod Pohorjem (Brezje pri Zrečah, Radvanje – Maribor, Hoče) zgodnjerednjeveška najdišča lokacijsko izrazito povezana s poznorimskimi, bi pa dovoljevalo ponoviti že večkrat zapisano trditev, da je bila izkrčena kmetijska zemlja gotovo pomembna zapuščina poznorimskega zgodnjerednjeveškemu času.

Gradbeni material: Proizvodnja je morala biti po obsegu že zdaj znanih stavb zelo velika. Raziskana in datirana delovišča opekarstva na Ptujju npr. dokazujejo, da je bila proizvodnja še v 4. stoletju visoko manufakturno organizirana. Redke analize porekla okrasnih marmorjev dokazujejo obstoj kontinentalnega transporta teh gradiv, dasi po začetku 5. stoletja predvsem za potrebe gradnje cerkvenih objektov, vendar je taka specifična organizacija še vedno izziv za mnoge veje lokalnega bazičnega gospodarstva.

Proizvodnja gradbenega materiala je bila v rimskem času visoko razvita. Nekaj o obsegu kamnolomov vemo, še več domnevamo. Korne pregrade starokrščanske cerkve pri sedanji prostijski cerkvi na Ptujju so še iz pohorskega marmorja. To bi lahko pričalo o obstoju krajevnega kamnoseštva še v poznem 4. ali zgodnjem 5. stoletju. Znali so domiselno uporabiti – npr. za temelje na Ptujju rečne oblice – tudi »manjvredno« gradivo. Potrebovali so velike količine apna. Obseg opekarske proizvodnje, spoznaven po številu opekarskih peči v Drnovem ali Ptujju, po velikosti takih peči v Vrnskem (Lazar 1997) ter po približnih cenitvah količin opeke v stenah in tegul na strehah dosedaj iz izkopavanj znanih stavb, je bil vreden spoštovanja. Sistem žigov in umeščenost delovišč v naselbinske sklope nam pa kot lončarstvo predstavlja tudi opekarstvo kot čvrsto manufakturno organizirano proizvodnjo. Plasti na Ptujju pričajo o obstoju take proizvodnje še v 4. stoletju.

Gradbeni material nam tudi daleč v pozno antiko izpričuje transporte, torej kontinentalne pretoke materialov, dokaj na daleč. Tak dokaz bi mogla biti analiza porekla kamna členov s pletenino z grških otokov. Vsaj nekateri taki arhitekturni členi še sodijo v poznorimski čas (drugi so mlajši, sicer Knific Sagadin 1991). Zavedati se pa moramo pri tem, da gre tu spet za nabavo gradiv za gradnjo cerkvenih objektov, za »gospodarstvo« nekaj drugačne logike. Vendar je tudi to opravljalo povsem bazične gospodarske naloge, saj je tudi gradnja in opremljanje cerkva omogočala zaslužek in s tem preživetje določenemu sloju strokovnjakov in pomožnim močem. A tudi že iz konstantinskega časa vemo (Ptuj, marmorne ploščice za oblogo sten v datirani plasti Mikl Curk 1965, zlasti 266) za uvoz gradiva za potrebe javnih in civilnih stavb. Tako lahko sklepamo, da ni bila pomembna gospodarska panoga le proizvodnja gradbenega materiala, marveč tudi transport specialnih gradiv in kaj verjetno tudi transport mojstrov.

Intenzivnost stikov: Sorodnosti v tehnologiji izdelkov konec 4. stoletja naše kraje bolj vežejo s Panonijo kot z drugimi področji, izbrane civilizacijske dobrine pa v posameznih primerih, tudi za potrebe cerkvenega kulta, izvirajo iz Italije in sredozemskega sveta tudi še v 7. stoletju, opazneje seve le ob morju.

Naposled moramo tu povzeti rezultat še ene zelo fragmentarne količinske analize, ki sem jo opravila. Seveda je narejena na osnovi fragmentarnih razpoložljivih podatkov in tudi pomanjkljivega poznavanja analogij. Pregledala sem posamezne značilne ali posebej dobro spoznavne oblike predmetov iz poznejših rimskih stoletij in skušala ugotoviti, s katerimi pokrajinami imajo največ zvez. Upoštevala sem podatke o neposrednem poreklu predmetov ali skupin predmetov, pa tudi podatke o poreklu oblike, o začetku vpliva, ki je sooblikoval predmet, in o poreklu »prototipa«. Pri tem sem ugotovila, da so npr. ob začetku 4. stoletja količine izdelkov iz a) lokalnih korenin, b) iz Panonije, alpskega sveta in Porenja ter c) iz Italije in Sredozemlja nekako v množinskem ravnotežju, da se pa ob koncu stoletja delež idej iz Panonije poveča na račun onih iz Italije. Prve analize afriške sigilate, spatheionov in amfor (Vidrih Perko 1997, Vidrih Perko 1997 a, Vidrih Perko 1994, Proettel 1996) opozarjajo, da so posamezne, včasih pa celo opazne dobave teh civilizacijskih dobrin iz sredozemskega sveta prejemale obalni kraji še v 7. stoletju, medtem ko so posamezni primerki iz istega časa v notranjosti po moje povezani zgolj z nabavami za cerkveni kult.

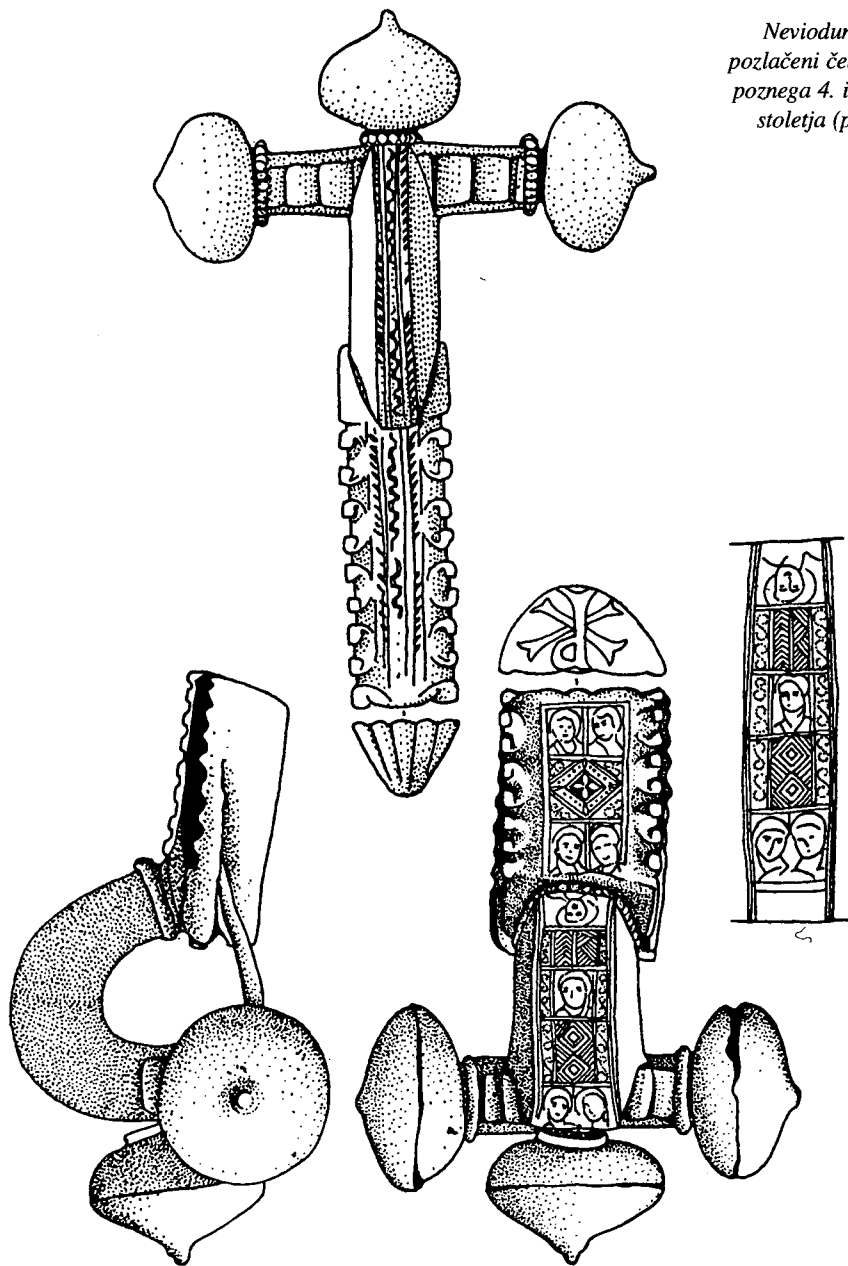
Kult: Materialna kultura poznorimskega časa razkriva poleg opazne krščanske simbolike tudi obilo prežitkov drugih apotropaičnih magij iz proizvodnega procesa in rabe predmeta. Samo zelo prisiljeno bi jih pa lahko vezali na katero od znanih, bolj izoblikovanih božanstev.

V materialni kulturi lahko včasih razberemo predvsem določena kulturna dejanja, kropljenje, polivanje, zakopavanje, zazidavanje, pa vlogo leska, magijo kovin, magijo sestavljanja raznih snovi, zvončkljanja uhanov in zapestnic, magijo človeškega obraza. Sledimo lahko tudi nekaterim vrazam iz proizvodnih procesov, npr. sestavljanju raznih materialov. Še največkrat nam pri interpretaciji arheološkega gradiva glede na kulturna verovanja in dejanja pomaga posebna oblika predmetov, oblika, ki ima bodisi analogije v okoljih, do katerih sežejo besedni viri, bodisi je okras mogoče nesporno razlagati. Vendar je kljub vsemu vrsta interpretacij nezanesljiva, saj je ravno duhovno življenje in njegova zveza z materialnim okoljem zelo spremenljiva kategorija. Toda na Slovenskem imamo toliko dobro datiranih tvrnih virov, ki so tudi opredeljeni v arheoloških sklopih, hkrati pa tako oblikovani, da jim moremo najti nekaj povezav z besednimi viri o duhovnem življenju in zato izzivajo k poskusu razlage.

Morda velja začeti z nenavadno skupino: na gradbenem materialu – opeki, tudi iz poznih kontekstov, so znaki, ki jih moramo razlagati s kultom, magijo izdelave. Napisa iz Ptuja (Gabričević 1981) gotovo ne moremo šteti za znak v proizvodnem procesu. To dejstvo nas potem opozarja, da moramo verjetno tudi mnoge odtise na opeki, zlasti odtis prstov ali živalskih tac in parkljev, razumeti vsaj v določenem obsegu kot čarno znamenje, ki naj varuje celotno peko (najzahtevnejši del proizvodnega procesa) in izdelovalca. Seveda so možni nešteti odtenki razlage, kako je tisti, ki je tak znak odtisnil na opeko ali pognal žival na izdelek, ko se je ta sušil, svoje dejanje dojemal. Mnogokrat mu to skoro gotovo ni pomenilo drugega kot misel, da so ga tako pač naučili ali da so tako delali, kar se pomni.

Od pri nas najdene steklene posode moramo v tej zvezi omeniti fondo d'oro, plitvo skodelico z vdelanim zlatim listom. Ker sodi na Ptuju ohranjeni odlomek še v starejšo skupino te zvrsti (Mikl Curk 1963) ni nujno, da gre že za posodo iz starokrščanskega kulta. Posamezni primer posode je bil, saj je šlo za ročno, četudi nemara po predlogi izdelano upodobitev, lahko izgotovljen povsem zaradi želje oblikovati lep predmet. A začetek vrste vsega pripovednega okrasja na posodah s po naravi povzetimi liki, torej tudi živalskimi in človeškimi figurami, je magija. Določen odtенок takega začetka likovnega snovanja je verjetno živel z okrašenimi posodami do konca njih izdelovanja in rabe. Najprej magično kulturna je bila nadalje vloga steklenih medaljonov in biserov. Morala se je ohraniti tudi ves čas rabe tovrstnih izdelkov, dasiravno je bilo vseskozi tudi veselje z leskom bisernega niza in krašenja telesa (ki ima pa spet magične korenine) gotovo močno gibalo za izdelovanje in rabo takih nizov. Mislim pa še dodatno, da nas dejstvo, da je bogat biserni niz večkrat pridelek prav v otroškem grobu še ob koncu 4. stoletja, posebej opozarja na to, kako biseri svoje magične vloge nikoli niso izgubili.

*Nevioudunum – Drnovo:
pozlačeni čebulasti fibuli iz
poznega 4. in zgodnjega 5.
stoletja (po S. – P. Petru
1978)*

Isto velja za mnogo izdelkov iz pisanih kovin, za nakit in dele noše. Najbolj izrazito nas seznanjajo s predstavami iz magije, tako da jih moremo še danes razumeti, po naravi povzeti liki na predmetih. K motiviki živalskih likov nimam kaj dodati: pav, kača in golob so na daleč do animizma nazaj segajočih koreninah tudi skozi rimski čas spreminjajoče se utelešenje določenih pojmov, ki so se odražali v osebah posameznih božstev (npr. Juno, htonska božanstva, Venus). Magija teh likov je morala biti tako zasidrana v predstavnem svetu, da jih je tudi starokrščanska upodablajoča umetnost obilno uporabila in se danes prav težko odločimo za ustrezen kulturni kontekst. Mislim pa, da velja pri liku jelena – košute, ki sta zavzemala podobno mesto v rimski in

starokrščanski monumentalni in drobni umetnosti, opozoriti na našim krajem lastno posebnost: med najmlajšimi znanimi kovinskimi predmeti iz časa selitve ljudstev je S. Ciglencečki (Ciglencečki 1993) opozoril na fibulo v obliki jelena z značilnimi stilskimi posebnostmi. Pred časom pa je N. Kuret (Kuret 1978) opozoril na prežitek košute v ljudskem izročilu Kozjanskega in sploh na mesto tega lika v pustnih običajih pri nas. Veriga dokazov je seve zelo pomanjkljiva, vsekakor pa vredna razmisleka in pozornosti. Nemara je bila kakšna oblika s košuto – jelenom povezanega (ljudskega?) verovanja v naših krajih še posebej trdoživa. Apotropaična je bila od nekdanj tudi vloga obraza, ki je pogosto upodobljen na predmetih, na svinčenih okvirih zrcal (S. P. Petru 1978, tab XXII 15, tudi Petru S. 1972, grob 246 tab. XXV, vendar srednjeantičen kontekst?), na nekaj primerih fibul (Jevremov 1990), na pasni sponi s Kozjanskega (Ciglencečki 1992), na steklenem medaljonu iz Ptuja (paralele Cambi 1974) itd. Tudi sicer se dopsrje pogosto pojavlja v poznoantični umetnosti. Lahko gre torej zgolj za vizualni vpliv. Že v zgodnji antiki so se pojavljale glave, ki so imele navadno pravo kultno vlogo: Venera na reliefni čaši z Vrhniko npr. (Mraczek 1987). V pozni antiki pripade nekaj te vloge pobožanjenim cesarjem, ki nastopajo v skupini. Po moje te upodobitve tudi dopolnjujejo magijo predmeta, na katerem so upodobljeni. Ne le, da se na pozlačeni fibuli vidi, da je bila oznaka državne funkcije in jamstvo lojalnosti (B. Jevremov 1990 podrobneje, dasi po moje fibulo datira prezgodaj in potemtakem ne more iti za lik Konstantina I. in sovladarjev, prej za skupno vladavino valentinijanskega časa?), cesarski portreti ali zakonski par na predmetu so lahko del magije, ki naj povzroči, da bo predmet trajen ali da bo tako zanesljivo spenjal, kot veže vez med cesarji, med zakoncema.

Kultno vlogo so imeli tudi drugi liki, trikotnik in svastika, največkrat se pa na najmlajših poznoantičnih predmetih (zapestnice, koščene zapestnice ali fibula z jelenom iz Ptuja) pojavlja krožec s piko, prastar sončni simbol, dasi zdaj gotovo že povsem izpraznjene konkretne vsebine, ki je pa gotovo ohranil še nekaj magične vloge v tisti že omenjeni podzavestni predstavi tako pri uporabniku kot pri izdelovalcu: Tako mora biti, tako je bilo od nekdanj...

Tudi sami predmeti in njih raba so bili lahko del tradicionalnega obredja, ki je gotovo tudi v pozni antiki, kljub rasti krščanstva, še obvladovalo življenje. Da je bilo temu tako, nas opozarjajo grobišča. Kako je magija predmeta in njegove rabe prevevala življenje v starem veku, nas more spomniti tudi več svetopisemskih stavkov, med drugim tudi tisti, ki ga je poznoantični človek skupno s krščanstvom gotovo kmalu spoznal: »Stojte torej prepasani okoli ledij z resnico« iz pisma Efežanom svetega Pavla (Ef. 6, 14). Kako je krščanstvo zaznamovalo oblikovanje predmetov, sta nam v minulih letih ob razstavi v Narodnem muzeju predstavila T. Knific in M. Sagadin (Knific, Sagadin 1991). Gotovo bo nadaljnje raziskovanje v to zakladnico prispevalo novosti. Na tej fazi pri predstavitvi predmetov ne morem ničesar dopolniti.

Morda bi veljalo dodati podatek o pri nas zapaženi posebnosti (tudi Mikl Curk 1997): rožiček ali čekan v grobovih, ki more biti znak nekega novega poganstva, se na Ptuju pojavi poleg poznih grobov v Rabeljčji vasi in na gradu (Jevremov – Tomanič Jevremov – Ciglencečki 1993) tudi kakšno stoletje prej (Tušek 1985). Tudi najdba rožička iz emonskega groba (Plesničar Gec 1972, grob 45, verjetno 3. stoletje) nas opozarja, da je magija, povezana z verjetno apotropaično močjo takega predmeta, starejša in pri nas udomačena že prej.

Samo omeniti morem, da nam drobni predmeti dokazujejo tudi pri nas, da je vseskozi še obstojala magija snovi, dragih kovin, poldragega kamenja in jantarja. Med elemente, ki so imeli tudi magično vlogo, ko so nastali, in so se sicer razvili iz antičnega izročila, a na drugih teritorijih in v povsem specifičnih oblikah, sodijo tudi uhani s košarico, dvoramne fibule, ločne in orlovske fibule grobišč iz 5. in zgodnjega 6. stoletja. Z njimi je prišlo v nošo dokaj barvnih učinkov (prim. tudi stilna analiza A. Riegla) in bahatosti materiala. Ta smer razvoja se je sicer tudi v poznorimskih grobovih na naših tleh že začela, vendar je razvoj tekel tudi drugje v to smer, tako da moramo razvite oblike na naših tleh gotovo šteti za dokaz preloma v razvoju regionalne tradicije. Med okrasjem tega gradiva srečujemo tudi figuraliko, like, ki so po svoji vsebini še spoznavni in razumljivi, ki jih je moč razlagati iz raznih verskih predstav. Vsekakor se pa od tistega, kar se je v rimskem času pri nas rabilo, zvečinoma zelo razlikujejo, v rabi ostaja le splošni krog s piko, univerzalen motiv preprostega vrezovanja, ali motiv kačjih glav na zapestnicah in prstanih.

Orientalški kulturi so na drobnih predmetih za zdaj slabo spoznavni. Kot izrazito z mitraizmom povezan element štejejo nekateri (o tipu tudi Kandler 1981, Gassner 1990) s kačami opletene vrče. To dejstvo bi take najdbe potem med drugim datiralo predvsem v 3. stoletje. Vendar srečujemo odlomke teh posod tudi v drugih kontekstih, tako da odločitev, da gre izključno za kulturno posodo, ni povsem verjetna.

Posebej glede kulta mrtvih: V poznem času so položili v grob pretežno pokojnika v praznji obleki, pridatki so pa imeli tudi sicer simbolno vsebino. Ne kaže, da bi bil kakšen izdelan posebej za v grob. Število pravih pridatkov v grobovih je še manjše kot v starejših fazah rimske dobe, nasploh je pa število grobov s predmeti (sem sodijo tudi člani noše) napram onim brez le nekaj manjše kot v starejših fazah. Na podeželju je morda pravih pridatkov nekaj več, kar bi moglo iti na rovaš trdnejše tradicije. Velik prelom v navadah pomeni nekako sredina 3. stoletja, ko poleg drugega tudi pokop nesežganega pokojnika malone povsem nadomesti pogreb z upepelitvijo. Nekaj elementov govori za to, da so poznali tudi grobnice ali rakve nad tlemi tudi v poznem času. Zdi se, da krščanstva sprva simbolika predmetov v grobovih ni motila. Morda se okrog leta 400 začno kazati znaki nekih drugih, poganski antiki neznanih poganskih predstav. Vsekakor se pa simbolika predmetov v grobovih iz časa preseljevanja ljudstev in zgodnjega srednjega veka od one v grobovih iz poznorimskega časa v marsikateri potezi razlikuje. Materialnih dokazov orientalskih astralnih religij v kultu mrtvih ne poznamo?

Dasiravno je raziskovanje in interpretacija grobnih najdb pomembna razsežnost arheološkega dela nasploh, tudi danes zadevna interpretacija ni brez pasti. Prvi problem za zanesljivost vira je možnost ugotavljanja grobne celote in smiselne povezanosti. Tudi za sodobno izkopavanje velja, da ni vse, kar je na prvi pogled videti kot grobna enota, nujno že grobna enota, meje groba so večkrat zelo slabo spoznavne, prav tako kot je slabo spoznavno večših tudi gradivo, ki je bilo v prsti že pred pokopom. Poslednja okoliščina je zelo pomembna, ko nimamo možnosti raziskovati večjih površin v grobišču, ko moramo v zavarovalnem izkopavanju raziskati samo posamezen grob in omejeno zemljišče. Nadalje opiramo svoje vedenje na vrsto že pred desetletji izkopanih grobišč in grobov. Tu smo glede ugotavljanja grobnih celot odvisni od sodobne interpretacije, od izkušenj z drugih najdišč. Izpovednost vira je okrnjena. To velja tudi za grobišča iz starejših obdobij in ne le za grobove iz poznoantičnega časa. Prav v naši obravnavi se moramo zelo opreti na izkušnje pri preučevanju starejših grobov. Naslednja omejitev za popolno zanesljivost naše interpretacije je možnost vedenja ali vsaj sklepanja o vlogi predmeta v grobu. Mnogokrat je ta vloga jasna zaradi obilnih analogij, zaradi zelo dobro ohranjene situacije, zaradi analogije iz zgodovinskih obdobij ali ljudskega izročila. A pogostokrat je zabrisana. V grobu 723 iz 1. stol v Ljubljani npr. je v kamniti in stekleni žari ležalo nekaj izrazito »ženskih« predmetov, analiza kosti v stekleni žari pa je posredovala podatek (Wierczynska 1978), da prevladujejo kosti robustnega 20-letnega moškega in da je v žari tudi nekaj drobcev kosti otroka in polodraslega dekleta. Dejstva je mogoče sicer različno razlagati, vendar nam primer kaže vse pasti. Vendarle pa, ko upoštevamo vse pomisleke, velja tudi za poznoantični čas, da za večino predmetov, ki jih je dosedaj raziskovanje zabeležilo v grobovih in grobiščih, lahko dokaj zanesljivo trdimo, kdaj gre za del obleke, kdaj za del grobne opreme (obloga grobne jame, ostanek rakve ali krste) in kdaj za resnični grobni pridelek, ki naj bo pokojniku ali zelo stvarna ali le simbolična popotnica v večnost. Mnogokrat pa smo kljub temu v dvomih, ali so npr. velike igle – vretena – preslice, ali del obleke, ali pripomoček za fiksiranje mrtvaškega prta, pa tudi ali so črepinje sledovi pogrebne obeda ali poznejših daritev na grobu. Sklepe, ki jih je mogoče graditi predvsem s statistično metodo, dodatno močno obremenjuje dejstvo, da je število grobov s pridatki in predmeti v poznoantičnem času razmeroma majhno, dasiravno nam vrsto razlag v primerjavi s starejšimi dobami spet omogoča dejstvo, da v času, ki nas zanima, prevladuje pokopavanje celega pokojnika in je arheologu dokaj hitro dosegljiv podatek o tem, ali gre v grobu za moža ali ženo, otroka ali odraslega. Vsekakor moram takoj poudariti, da je tudi v tej smeri mnogo omejitev za zanesljivost naših sklepov, saj je bil, zlasti v preteklosti,

strokovno analiziran le majhen odstotek kostnega gradiva, mnogo okostij pa tudi nasploh ni dobro ohranjenih.

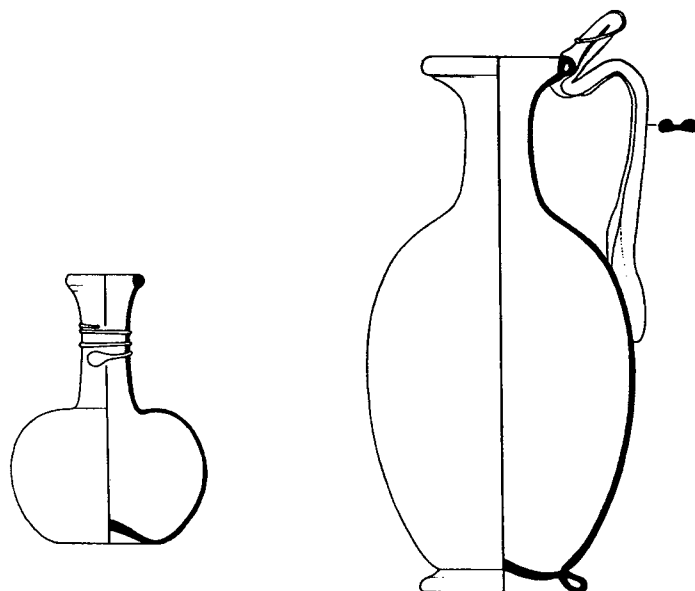
Naslednji velik sklop omejitev je problem datacije. Novci so nadvse pomemben pripomoček za datacijo in v naših krajih ne opažamo dolge rabe poznoantičnega denarja. Hkrati so pa novci ohranili v grobovih nekaj kultne, magične funkcije. Zato opažamo skozi vse rimsko obdobje nekaj starejših novcev v poznejših grobovih (Plesničar Gec 1972, grob 204, 223, 227, Petru S. 1972, grob 320, 792). Prepričana sem, da je temu pojavu sicer večkrat vzrok tudi dejstvo, da so taki grobovi zakopani na dolgo uporabljanim zemljišču (Plesničar Gec 1972 grob 223) in se je starejši novce slučajno primešal mlajšemu inventarju v prsti, vendar je občasno (Plesničar Gec grob 204, 227?, Petru S. 1972, grob 320?) star novce lahko tudi namerno uporabljen. Da tak pojav ni slučajen, nas opozarja dejstvo, da je npr. v Aquincumu ali Peczi prilaganje starih novcev v grob zelo razširjeno.

Za interpretacijo kulturnih predstav ni brez pomena poreklo predmeta, njegovo fizično poreklo enako kot poreklo in zgodovina oblike, saj v tem razberemo mnoge vplive, ki se odražajo tudi v kultu mrtvih. Vsem metodološkim zadržkom navkljub je pa ravno za spoznanje kulturnih predstav preučevanje grobišč izredno pomembno. Grob je namreč eden redkih ohranjenih virov, ki nam reproducira neko trenutno situacijo, in je hkrati izsek iz predstavnega sveta na pomembnem mejniku ob odhodu iz sveta živih.

Preglejmo najprej dejstva. Ponekod so nam odkrila izkopavanja malone vse grobišče (Brezje – Pahič 1969, Puščava pri Slovenj Gradcu – arhivski podatki v Dež. muzeju Joanneum v Gradcu, Ptuj Zg. Breg in Sp. Hajdina – Mikl Curk 1990 in Korošec 1980, Predloka – Boltin Tome 1977, Boltin Tome 1978, Rifnik – Bolta 1981, Vranje Petru – Ulbert 1975). Med temi celotami jih je tudi nekaj, ki so sodobno raziskane, torej odkoder imamo tudi podatke, kakršni so pri starejših izkopavanjih manjkali. Med taka zemljišča moramo šteti tudi nekaj parcel v severnem emonskem grobišču (območje sedanje Trdinove, Ajdovščine, Plesničar Gec 1972, Plesničar Gec 1967) in nekaj parcel na Zgornjem Bregu na Ptuju (dasi so zvečine povsod osteološke analize gradiva pomanjkljive ali niso objavljene), pa nekaj nekropol, ki so se začele v pozni antiki in so se nadaljevale v zgodnji srednji vek kot Predloka, Brezje ali Kranj Iskra (Sagadin 1988), delno Kranj – farna cerkev (Valič 1978, Valič 1980). Za sklepe je pomembno, da je nekaterim med temi nekropolami zemljišče izrazito omejeno tudi zaradi omejenih terenskih možnosti (Brezje pri Zrečah, Rifnik, Vranje, Ribnica pri Mokricah – Petru 1969) in lahko že zaradi tega trdimo, da poznamo večino arheološke plasti. Med takimi nekropolami so posebej pomembne tiste dolgega trajanja, ker so vir o živi kontinuiteti naselbine ali celo družine (npr. Straža pri Novem mestu – Knez 1965, Ribnica – Petru 1969). Kljub vsemu pa poznamo vendarle malo gradiva, za zdaj približno 700 datiranih grobov (upoštevani so tudi grobovi v sarkofagih in k skupinam pripadajoči grobovi brez pridatkov). Skeletni grobovi brez pridatkov, ki jih prav tako poznamo vsaj 500, so nam, ravno zaradi pomanjkanja osteoloških analiz, zaprta knjiga. Samo ponekod, kjer ni bilo poznejših pokopavanj in posegov v prostor (npr. Ptuj Zg. Breg in Hajdina, Dravlje – Slabe 1975), smo lahko v poznoantično datacijo takih grobov takorekoč prepričani. Drugje nam nekoliko pomaga lega ali način – oblika pokopa (Kranj – starejši grobovi so drugače orientirani, v konstrukcijah, tudi kadar stratigrafija ni ugotovljiva). Tako so verjetnostni računi o odstotku poznorimskih grobov, ki so imeli pridatke, zlasti v večjih nekropolah, dokaj zahtevni. Nekaj nam pri tem pomagajo male nekropole. Kadar pa gre v njih za kontinuiteto iz starejših obdobij (Ribnica, Trebnje – Slabe 1993) je tudi tem sklepom teže pripisati splošno veljavo. Grobovi so v teh primerih namreč grobovi pokojnikov, ki so bili izrazito povezani s prastarim deželnim izročilom mnogih pridatkov, zato je zelo verjetno, da so bili tu pridatki tudi v poznem času pogostejši kot v večjih mestih.

Vse k vsemu bi mogli strniti, da poznamo na Ptuju še kolikor toliko somerno število poznoantičnih grobov v primerjavi s celotnimi nekropolami mesta (Mikl Curk 1984 – ca 30 % vseh zabeleženih in omenjenih grobov). Tako je tudi v Ljubljani, zlasti v severni nekropoli (prim. analize S. Petru 1972). V Drnovem je razmerje bolj neugodno, dasiravno poznamo tu razmeroma dosti gradiva, ki je moralo priti iz grobov, ker je celo (gradivo iz naselbinskih plasti je bolj v

*Poetovio – Ptuj: značilni
steklenički iz groba,
verjetno iz poznega 4.
stoletja (po Šubic 1972)*

fragmentih) in takih tipov, ki so navadno v grobovih. Najslabše je naše vedenje o poznoantičnem Celju. Samo za Ptuj smemo trditi, da res poznamo tudi v poznoantičnih nekropolah dele, kjer je v grobovih še razmeroma dosti gradiva in dele, kjer gradiva ni (vzhodni del Sp. Hajdine ob stari katastrski meji z Zg. Bregom). Na Ptujju se tudi grobiščni deli z gradivom dele na pasove, kjer prevladujejo bolj ostaline z obleke (zlasti fibule in pasna oprema, ženski nakit) in druge, kjer so tudi v skeletnih grobovih še pravi pridatki (Mikl Curk 1990).

Ko analiziramo mestne nekropole in datirane grobove v njih opažamo še druge zakonitosti. Razmeroma poznih je še nekaj žganih grobov (Plesničar Gec 1972, grob 227, 262, 264, 265, 266, 268, 274, iz poznega 3. stoletja). V njih so sprva pridatki, ki nadaljujejo navade srednjega rimskega časa. Mednje bi mogla soditi zlasti posoda za kuhinjo (ta služi navadno le za žaro) in jed, pogrinjek za pijačo (npr. Plesničar Gec 1972, grob 189 ali Petru S. 1972 grob 179, 523, še izrazitejši pogrinjek grob 896). Bogatejši skeletni grobovi z raznovrstnejšimi (tudi jantar, preslica, vitke ampule – dišavnice itd.) in dragocenejšimi predmeti (zlat nakit, sarkofag, srebrn uhan, Petru S. 1972 grob 690) so prav tako iz 3. in zgodnjega 4. stoletja (Šubic 1972, Tušek 1985, Petru S. 1972 grob 1341, 679, 690). V teh grobovih so dišave in jantar torej še pravi grobni pridelek in opozorilo na pogrebni kult, ki se je še odvijal v antični tradiciji.

Zelo izrazita se zdi skupina grobov, ki jih moremo zaradi značilno oblikovanih, pogosto se ponavljajočih in z mnogimi analogijami iz drugih dežel podprtih predmetov datirati v 2. pol. 4. stoletja in v leta okoli 400 (tudi Mikl Curk 1997). V teh grobovih srečamo pri ženskah ogrlico iz biserov, tudi z medaljonom, zapestnice, sem in tja tudi uhane z obeskom, navadno v paru, pri moških fibule, pasno okovje, splošno pa prstan, oljenko, kozarec ali vrček za pijačo in novec. Denar se pojavlja navadno v posameznih primerkih. Opozoriti moramo še enkrat, da so zaradi dolge rabe zemljišča v mestih znani tudi grobovi, kjer novec ni nujno tudi že pridelek. Poznamo pa posamezne primere, ko je v grobu mošnjiček ali škatlica z denarjem (Ptuj Zg. Breg). Posodo največkrat zastopa kozarec, skoro praviloma steklen. Včasih se mu pridružuje steklenička. Le sem in tja moramo verjeti, da so bile v steklenički dišave (Ptuj Zg. Breg, Mikl Curk 1966, grob 26), vse bolj je steklenička vsebovala najbrž le požirek pijače. Stekleno pivsko posodje nadomesti vitek (Plesničar Gec 1972, grob 20) ali manjši jajčast lončen lonec, drugič vrč, večkrat tudi lončena čaša (Puščava – Slovenj Gradec), ploskih oblik stekla pa po sredi 3. stoletja v grobovih pri nas takorekoč ne poznamo več, malo je pa tudi takih keramičnih oblik (skoro samo krožnik, izjema

grob 26 Puščava v Slovenjem Gradcu). Res pa je, da so se tudi drugače ploske oblike dokaj zgubile, vendar jih v naselbinskih plasteh še poznamo, sicer izredno redko iz stekla, pač pa iz navadne in tudi iz kvalitetnejših zvrsti keramike. Kozarec ali vsaj skodelica sta bila tudi oba znana primerka stekla z zlatim listom ali nitko (Mikl Curk 1963). Zanesljivo se po sredi 3. stoletja ne pojavljajo več, tudi v žganih grobovih ne, pari pivskega posodja, dokaz posebnega obredja (ali raznorodnih pijač) v pogrebnem kultu rimskega časa v naših osrednjih krajih. V s pridatki dobro datirani skupini grobov iz konca 4. stoletja moremo navesti samo nekaj primerov iz Ljubljane, kjer bi bile črepinje dokaz pogrebnega obreda in pogrebne pojedine (Plesničar Gec 1972, grob 27, 57?, 186). Značilno pa je, da so nakitni predmeti v grobu navadno del noše, v kateri je bil pokojnik ali pokojnica pokopan.

Situacija v nekaj mlajšem času ali zunaj večjih središč je drugačna. Na podeželju srečujemo, kot smo omenili na primeru Slovenj Gradca, več keramike med pivskim posodjem, pa celo par kuhinjskih loncev še v poznoantičnem grobu, če smo ta grob s pomočjo analognega lonca v zanesljivo poznoantičnem grobu v grobišču prav datirali (vse Puščava – Slovenj Gradec, dva lonca v grobu 16, analogija iz groba 26). V mlajši fazi, dokumentirani v maloštevilnih objavljenih grobovih na poznoantičnih višinskih postojankah in ob njih, srečujemo več kozmetičnih pripomočkov, glavnik, iglo, pinceto, pušico (Vranje) in drugih osebnih predmetov, tudi takih, ki definirajo položaj in stan pokojnika – pisalni pribor na Vranju. Te grobove in grobišča nam datirajo nekateri časovno jasno opredeljeni pasni okovi, fibule, predvsem pa uhani. Tisti s poliedrom in kocko so jasno datirani, ne tako oni s priveski. Toda zdi se mi zelo pomembno poudariti, tudi zaradi vloge, ki jo zelo podobni uhani igrajo v poznejši karantanski kulturni skupini (Korošec 1979), da moramo verjeti, da je bronast uhan iz žice s priveskom bolj ali manj regionalni izdelek (dasi kot tip ni regionalnega porekla, tudi Keller 1971 pozna v 3. in 4. stoletju posamezne podobne uhane) in to od 3. stoletja dalje, izdelek, ki je zlasti po letu 400 pridobil pomembnejše mesto v noši (Ptuj, Zg. Breg, Petru S. 1972, grob 664).

Pomembno je, da je v pozni antiki že od tretjega stoletja dalje opazen grobni pridatek postala ogrlica, navadno iz steklenih biserov in včasih s steklenimi medaljoni, sem in tja iz cevčic dragih kovin, pozneje tudi z dodatnimi kovinskimi obeski. Vsaj ob koncu 3. stoletja in pozneje (Ljubljana – Petru S. 1972, grob 867, Knific 1993) srečamo spet stoletja pozabljeno ovratnico iz enega kosa žice, torej v vrsti antičnih elementov in navad na naših tleh brez dvoma tuj element. Toda ogrlica z vsemi priveski vred je bila v rimskem času vselej del noše, vsaj praznične noše, in naše arheološko gradivo nam ne dovoljuje misliti, da je moglo biti v poznoantičnem času drugače, da bi mogli torej obeskom še pripisovati hoteno kultno vlogo posebej za pogreb ali za v grob.

Zanimivo je, da so na Drnovem našli v primeri z drugimi najdišči edino opazno skupino poznoantičnih zrcal s svinčnim okvirom. Zrcala pred tem že malone 150 let niso bila več grobni pridatek (svinčen okvir zrcala srečamo sicer v Ljubljani v grobu iz srednje antike – Petru S. 1972 grob 246, a grobna celota ni zanesljiva, na Hrušici – Ulbert in sod. 1981 – v plasti, predmet v Gradcu LMIJG 6882 je brez podatkov, a s Ferkovih izkopavanj v letih 1890–1891 na Hajdini). Tvorila so pa, sicer drugačna po obliki (Sv. Jakob nad Potočami – Valič 1990, Knific 1993), celo del noše pri novih prebivalcih iz hunskega časa. Tu gre za po pojmovanju naše regije tuj svet, morda za izrazitejši panonski vpliv. Žal grobne enote okvirov drnovskih zrcal niso ohranjene. Analizo rabe predmetov v pogrebnem kultu moramo pa skleniti z mnenjem, da predmetov, ki bi bili narejeni le za v grob, ne poznamo, vse predmete, tudi oljenke, najdemo tudi v sočasnih naselbinskih plasteh.

Glavnina grobov, ki jih poznamo, je bila pokopana v zemljo. Za tak pokop pod tlemi so bili, saj so neokrašeni in brez napisov, namenjeni tudi sarkofagi, ki jih poznamo. Vendar pa imamo tudi nekaj maloštevilnih dokazov o pokopu v rakvah nad tlemi oz. v stavbah. Tak dokaz je najprej risba V. Skrabarja v Zgodovinskem arhivu na Ptuj, kjer je narisal najdbo s Panorame na Ptuj: ob stebru v bližini brez dvoma cerkvene (pozneje dejansko tudi dokazane, Knific – Sagadin 1991) stavbe je videl vogal zidane rakve in skelet v njej. Naslednji dokaz pokopavanja v stavbah nad tlemi bi pa mogel biti tudi tip nagrobnega titula z znamenitim Gaudencijevim nagrobnikom vred.

Iz teh dejstev moremo izluščiti nekaj zelo splošnih in verjetno še vedno zelo nezanesljivih podatkov o pojmovanju posmrtnega življenja. Predvsem so položili k večnemu počitku pokojnika v praznji obleki. Zdi pa se, da se tako pokopavanje lahko povsem uveljavi tam in tedaj, ko začno pokopavati nesežgana trupla. V primerjavi s poznejšimi obdobji, zlasti v primerjavi z razvitim srednjim vekom, je pozna antika tako kot železna doba ali zgodnji srednji vek obdobje, ko se zdi, da je del noše, nakit, pasno okovje, fibula, znak posameznika, del njegovega mesta v skupnosti in to tako zelo poudarjeno, da ostane ta zveza v veljavi tudi po smrti. Zdi se, kakor da je obstojal poseben pojem »družinskega nakita«, s tem, da je posameznik tudi podedovane kose lahko nosil šele, ko je dosegel starost ali socialni položaj, ki ga nakit označuje. To velja enako za čas in pokope v provincialni rimskodobni maniri 3. in 4. stoletja kot za skupnosti istega in pozneje tudi mlajšega časa, ki jih označuje drugačna materialna kultura (uhani s košarico, nakit z amaldini itd). Posamezni elementi praznje obleke so imeli že sami po sebi določeno kulturno vsebino, definirali pa so tudi socialno mesto pokojnika. Za elemente iz vsakdanjega življenja, ki so pokojnika spremljali v žepu ali posebni vrečki (novci, zlasti v poznem 3. stoletju ključ, preslica, tedaj in zlasti pozneje nožič, brus) ne moremo z gotovostjo trditi, ali so imeli posebno vlogo v pogrebnem kultu ali pa so bili tudi sicer tisti predmeti, ki sta jih mož in žena nosila pač vsak dan s seboj. Vsakemu od teh predmetov je moč namreč najti tudi versko ali vsaj kulturno razlago, od Rojenic do Harona. Dolga stoletja so igrale v pogrebnem kultu sredozemske antike dišave pomembno vlogo, tudi vlogo simbola, in ta vloga tudi v pozni antiki še ni povsem ugasnila (najmlajši dokaz pri nas bi mogla biti za zdaj steklenička – dišavnica na Ptuju, Zg. Breg grob 26 – Mikl Curk 1966, ker je grob nesporno stratigrafsko datiran v konec 4. stoletja). Kolikor zdaj vidimo, se tudi, zlasti v Ljubljani, vse do konca 4. stoletja pomen oljenke in njene specifične simbolne vloge v grobu ne zmanjša. Moramo pa zatrditi, da so pridatki v grobu tudi v pozni antiki pretežno obrazci, osebnih izjem je izredno malo. Med take izjeme, ki so pa prej znak drugačnega družbenega, celo etničnega okolja, bi mogli navesti kuhinjsko posodo v grobu v Slovenj Gradcu. Nadalje velja omeniti, ko gledamo celotno vrsto opreme rimskodobnih grobov na Slovenskem, da je po svoje pozni čas spet povzel v mnogo primerih, tudi v velikem odstotku grobov brez pridatkov, govorico prave južnoitalske-rimske antike, ki je v pozni republiki in zgodnjem cesarskem času omejila pogrebni pomp in skoro odpravila pridatke nekaj stoletij starejših grških, helenističnih, etruščanskih (in z osvojitvijo tudi postopno srednjeevropskih železnodobnih) grobnic. Pozni čas je v naše kraje med drugim izrazito razširil sredozemsko navado sarkofaga in zidane grobnice. Kamnite grobne skrinje za žgane pokope in z opeko obloženi žgani grobovi so namreč izrazito nekaj drugega kot je masiven sarkofag za nesežgano telo, kot je svinčena krsta ali kot je tesno zidana in ometana grobnica.

Tudi po obliki in izboru predmetov v grobovih je torej pomenila sreda 3. stoletja v naših krajih velik prelom, čas, ko bi na nek način morali nehati govoriti o civilizacijskih normah začetnega rimskega časa na naših tleh. Po letu 400 in vse v zgodnji srednji vek so se celo spet pojavili posamezni predmeti, ki pričajo v nasprotju z zgoraj naštetim o pogrebnem obredu kot o daritvi (v grobu je spet hrana in to celo v raznolikosti obsežnejših simbolnih vsebin npr. jajce ali mleko, kozmetični pripomočki, orodje in orožje – Korošec 1978, mogoče tudi Petru S. 1972, grob 894). To služi kot jasen dokaz novih duhovnih svetov ali vsaj svetov, ki so se od razvoja v rimskem času na naših tleh že močno odmaknili.

Ker je arheološkemu delu v veliko pomoč aksiom, da je krščanstvo razmeroma energično pospravljalo z navado prilaganja pridatkov v grob, in ker gre hkrati v poznoantičnem času tudi za obdobje, ko se je v naših krajih širilo in dokaj uveljavilo krščanstvo, moramo samo na kratko še enkrat povzeti analizo (Mikl Curk 1997) časa okoli leta 400 in koliko nam opisana situacija predstavlja širjenje krščanstva, njegovo nepopustljivost ali popustljivost, poseganje v intimo. Prva osnova za sklepe je obseg uveljavitve skeletnega pokopa, dasiravno nas ta pojav tu, ko svojo pozornost osredotočamo na materialno kulturo, zanima le kot okvir svetu predmetov. Omeniti velja, da v naših krajih (Ljubljana, Plesničar Gec 1972, grob 917) ni rimska antika niti v prvih stoletjih uveljavila žganega pokopa do poslednjega primera. Analiza pomena pridatkov v rimskih grobovih skozi vsa stoletja rimskega časa nam nadalje kaže, kako so pridatki pridobivali, tudi

tedaj, ko jih je bilo več, vse bolj simbolno vlogo. V vseh obdobjih zaznavamo dokaj togo ponavljanje obrazcev in le izjemno osebni pristop. Taka vloga pravih pridakov se zdi zaradi poenotene materialne kulture v pozni antiki še bolj izrazita. Vsebina starih simbolov se je pa v poznem času prelila v krščansko. V osrednji Panoniji se pojavljajo npr. v poznih grobovih tudi ploske posode v družbi s stekleničko ali čašo. Pri tem ne gre več za popolni obedi antičnega časa, pač pa za kruh in vino, simbolno ali dejansko evharistijo, krščansko popotnico v večnost. Takega vira pri nas ni, ne vemo niti, ali so mogoče tedaj, ko najdemo v grobu le kozarec, položili v grob tudi hlebček kruha. Zato moramo kozarec razumeti za pridatek, ki je bil dopusten tudi za kristjana. Motiti ni mogla niti navada, da so pokojnika predali zemlji v njegovi pražnji obleki. Oljenka je služila bolj za opremo groba kot za pravi pridatek in je skupno z blago mislijo »In večna luč naj mu sveti« v svojih poznejših izvedenkah plavajočih oljnih lučk itd. sestavina krščanskega kulta mrtvih še danes. Torej tudi oljenka ne more biti dokaz o morebitnem poganu. Poznorimski pogrebni obred se nam potemtakem kaže dokaj enak tako za pogane kot za kristjane, saj so npr. okoli leta 400, ko je bilo pogansko obredje že uradno prepovedano, na Ptuj položili v grob dostojanstvenika v uradni noši, z zlato fibulo s cesarskimi obrabi na rami. Zdi se tudi, da so morebitni likovni motivi na nakitu, ki bi mogli po določenih razlagah – ne vseh – zbužati kristjanu neprijetne asociacije (kača), postali le dekorativni obrabci, da niso motili (na Rifniku npr. srečamo že predmet s krščansko simboliko – fibula z angelskim likom – pa v drugem, verjetno ne bistveno starejšem grobu – Bolta 1981, grob 7 –, prstan s kačjimi glavami na konceh). Nekaj več razlike med pogani in kristjani bi mogoče smeli domnevati v času okoli leta 300, če smemo verjeti, da so skeletni grobovi brez pridakov, najdeni v bližini bogatih grobov istega časa, zavestno poudarjanje različnosti (zlasti Ptuj Zg. Breg ali Ptuj dominikanski samostan, kjer je bil ob grobu brez pridakov novc 1. tetrarhije). Vsekakor moramo v tem oziru počakati na nadaljnje arheološke podatke, kakorkoli bi se nam že mikavno zdelo videti v grobovih brez pridakov v takih datiranih skupinah asketske učence zgodnjih krščanskih učiteljev. Naj pa poudarim še enkrat dejstvo, da se nekaterim našim krajem lastna rimskodobna navada dveh pivskih pogrinjkov v grobu s sredo 3. stoletja zelo na hitro izgubi (eden najmlajših grobov s takim pogrinjkom bi mogel biti Petru S. 1972, grob 896 v Ljubljani). To zanesljivo kaže zelo izrazito spremembo mišljenja in verovanja in ta sprememba je prav gotovo, če že ne direktna sled krščanstva, vsaj sled naziranj vseh odrešenjskih religij, ko srečna večnost pokojnika ni bila več odvisna od pitnih daritev bogovom.

Velja poudariti, da po grobnih pridakih ne spoznavamo – v določenih fazah brez dvoma dokaj številnih – pristašev orientalskih religij. V smrti so se očitno tudi oni ali podrejali tradiciji ali pa dosledno izogibali temu, da bi prišel katerikoli trajni predmet v grob, kar se mi pa zdi manj verjetno, saj moremo, kot smo videli, z vso upravičenostjo domnevati, da določeni elementi tudi kristjanov niso motili.

Noša, navade: Še vedno razmeroma veliko fibul, kolenčastih, vzporedno z njimi in pozneje pa čebulastih, ki so v večji meri oznake uradne ali vojaške funkcije nosilca. Porast rabe kovinskih členov na pasu, morda sploh večja raba usnjenih pasov na obleki. Oznaka funkcije (in oblasti v družini?) je tudi prstan, moški nakit. V noši žena je pridobil na pomenu uhan, ogrlica, zapestnice so pa mogoče predstavljale starost in veljavo, mesto nosilke v družini. Občasno opazamo spet rabo igle za spenjanje (predvsem za mrtvaški prt?), ki dobi vse bolj obliko stilusa in je skupno z uhani in fibulami v poznem 5. in 6. stoletju stilno novo okrasje. Temeljne tendence razvoja noše se sicer nadaljujejo v zgodnji srednji vek (raba ploske fibule kot funkcijske oznake, priljubljenost uhana), a stilni razvoj okrasa na kovini nakazuje velike spremembe barv in strukture tekstilnih členov noše. To dokazuje, da so bili nasplah prav tu prelomi med kulturami največji. Sredozemske navade v pripravi in serviranju hrane so se ohranile v drobcih prek 4. stoletja predvsem v okviru krščanskega kulta. Izjemne najdbe strigilisov, v kolikor so prav opredeljeni, opozarjajo na možnost vpliva vzgoje v palestrah iz Italije tudi v vojaških sestavih v 6. stoletju.

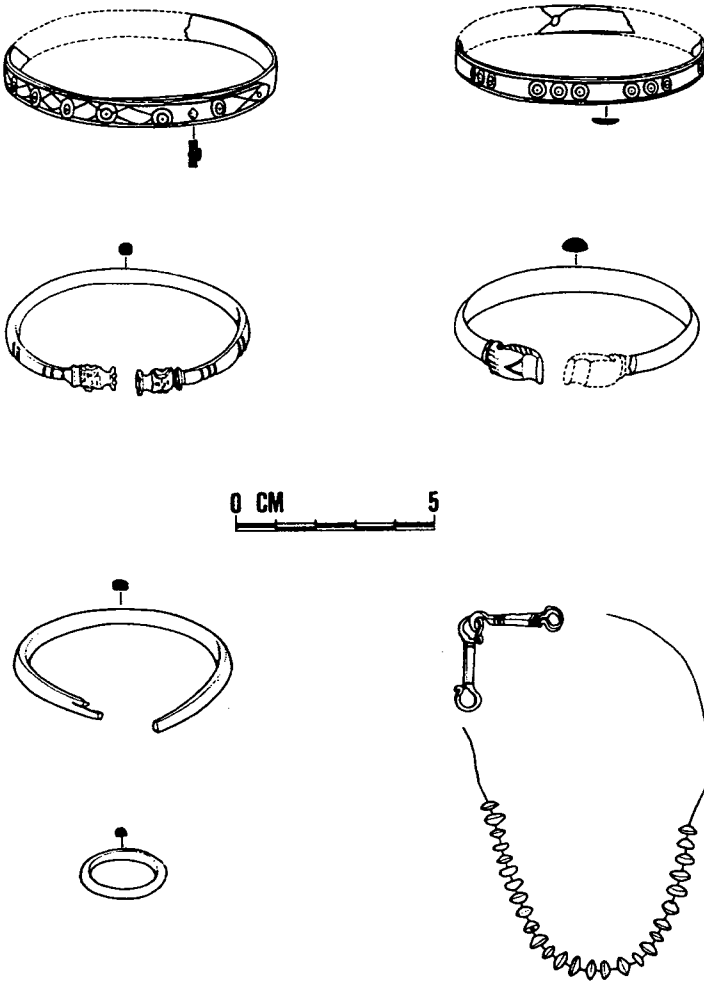
Fibule najdevajo nekaj pogosteje v poznoantičnih grobovih kot v starejših. Pomembno pa je, da so ob koncu 4. stoletja čebulaste fibule samo v moških grobovih, verjetno dokaz

pomembnejše vloge plašča pri predstavitvi osebnosti, vojaka ali uradnika. Težko bi sklepali, da je bila v poznem času fibula nasploh kaj več v rabi kot prej. Zaznavamo pa izrazite teritorialne razlike. Kolenčasta fibula, tako pogosta najdba pomarkomanskega časa na Ptuj, je npr. v Ljubljani malone neznana. Srečamo jo pa posamič v Ajdovščini in tudi v Kobaridu (najdba iz 1996, še v obdelavi). Dasiravno fibule v 2. in 3. stoletju po merah niso velike (pregled fibul, ki so v navadi na Ptuj v določenih obdobjih, lepo prikazuje izsek podan v kratkem poročilu M. Horvat 1983), torej ne igrajo pomembnejše vloge pri spenjanju težje tkanine (kar je veljalo za starejše noriško panonske, ki morejo biti primerne celo za sukno), niso pa seve uporabne tudi pri povsem lahki tkanini. Zato so verjetno služile za spenjanje lahke volnene tkanine, take, ki je posebno »živa«. Druge obleke so spenjali drugače. Pozneje so fibule drugih, nerimskih tipov spet v ženskih grobovih, a te izrazito označujejo že navade nerimskega prebivalstva oz. novih ljudstev.

O spremenjeni noši priča tudi vse večja uporaba pasne sponse. V starejših obdobjih je bil pas iz blaga ali usnja, na njem je bil pomemben voz. Mnogokrat pa pas sploh ni bil potreben, zlasti za vrhnje oblačilo v enem kosu, ki se ovije okoli telesa, ali kadar je bilo ukrojeno v krogu, v »pelerino«. Za težji volnen plašč pa je bil pas nujna. Sodeč po najdbah se je tak plašč bolj uveljavil po sredi 3. stoletja. Mogoče je na prednosti takega oblačila opozorila izboljšava v opremljenosti vojakov. Tako more biti pogostejša raba fiksnih spon s trnom in fibul omega, enako kot kolenčaste fibule, nasledek vojaške reforme iz prve tetrarhije

Razmisleka vredno je tudi dejstvo, ali je »noša«, ki jo srečamo v grobovih, tudi noša iz vsakdanjega življenja. Mislim, da je to v resnici, tudi zato ker zlasti moška noša vsebuje berljive podatke o socialni stopnji. Takemu označevanju je služila tudi, kolikor moremo videti, v pozni antiki pogostejša raba prstana, predvsem moškega nakita (Korošec 1993). Enake podatke je vsebovala brez dvoma tudi ženska noša, vendar njena govorica ni tako enotna, da bi jo znali razumeti. To nam priča tudi zapažanje M. Vomer Gojkovič v zvezi s koščeni zapestnicami (Vomer Gojkovič 1997). Kljub vsemu temu je med materialno kulturo iz naših krajev mnogo premalo podatkov, ki bi dovoljevali konkretno rekonstrukcijo noše. Čevlji in pričeska so občasno v rimskem času opremljeni s pripomočki iz trajnejšega materiala, da na osnovi teh lahko sklepamo o podobi enega in drugega. Toda med grobovi iz pozne antike mi ni znan noben primer spon za čevlje ali žebličev z nakovanih podplatov. Mogoče podkovani čevlji preprosto niso sodili v grob (in k pražnji noši). O pričeskah pa priča določeno število v razmeroma poznih grobnih enotah najdenih koščeni lasnic, krajših igel z različno oblikovanimi glavnicami. Pregled in tudi osnovno interpretacijo je podala že A. Dular (A. Dular 1979). Na osnovi antične tradicije spenjanja kit s koščeni iglami razmišljamo tudi o vlogi značilnih poznorimskih stilusov (večkrat s poudarjeno oblikovanim in okrašenim zgornjim koncem), ki jih nekajkrat srečamo v grobovih v naših krajih (Rifnik – Bolta 1981, decidirano o vlogi, ker so na predmetu sledovi las, str. 37). Seveda pa je prenekaterikrat možno, zlasti če tako kaže lega v grobu, da je stilus le držal mrtvaški prt ali pleteno in redko tkano ogrinjalo. Končna odločitev gre spet likovnim upodobitvam, ki pa o tem poznem času pri nas molče. Vsekakor pa naj omenim tudi tu, da v glavicah iz dragocenejšega materiala na iglah, ki so lahko tudi lasnice in ki so datirane dozdej pri nas zanesljivo le v poznoantične kontekste (prim. Dular A. 1979, 283), po moje ne gre za dodajanje zlata in svinca zaradi želje po krašenju marveč zaradi magije materiala. Vendar se zdi po količinah ohranjenega gradiva, da so si tudi v pozni antiki mnogi rodovi žena spenjali lase z manj trajnimi gradivi, z lesenimi lasnicami in trakovi, in da so nosili predvsem mehko, šivano obutev. Analiza v grobovih najdenih presličnih vreten (oddana redakciji ČZN) pa ne kaže, da bi preslica sodila kot predmet trajne rabe k ženski noši.

Med materialno kulturo pozne antike v naših krajih je še nekaj izrazito mediteranskih izdelkov, ki označujejo tudi nekaj posebnih navad. Pri tem imam v mislih mediteransko sigilato (dasi nikakor ne v celoti in ne vedno, saj tudi mi kitajske skodelice uporabljamo drugače kot tam, kjer so nastale), ki prva pogojuje določene navade (glej tudi zgoraj – lončarstvo). Tu gre zlasti za plitve krožnike in s tem navado postavljati na mizo ali k oltarju kolačke, sadeže, kose kruha in druge razkosane čvrste hrane. Druga taka skupina predmetov so amfore, ki so bile ob svojem nastanku vedno določene za specifično funkcijo povezano z zelo specifičnimi navadami. Olivno

Poetovio – Ptuj: ženski nakit iz groba iz poznega 4. stoletja (po Šubic 1972)

olja je v okoljih, kjer je domače, živilo, zdravilo, svečava in vse te vloge olja so spremljale rimsko civilizacijo in njene italške in po italško vzgojene nosilce in predstavnike po svetu. Isto velja za vino in še bolj za razna konzervirana živila in začimbe, ki so bile prav tako tista posebna snov, ki so jo lahko hranili in transportirali v amforah. Ob strani moramo pustiti dejstvo, da je bilo izpraznjeno amforo mogoče rabiti še na mnogo načinov in da njena (zlasti posamična) najdba še ne priča takoj – prav na kraju najdbe – o rabi snovi, za katero je bila amfora prvotno namenjena. Kljub temu pa verjetno lahko trdimo, da so nekatere sredozemske navade hkrati z amforami vendarle še živele v krajih, kjer so amfore našli. Zanesljivo pa moramo v najbolj poznih sklopih z najdbami, povezanimi s sredozemskimi navadami, v notranjosti Slovenije gotovo pomisliti najprej na starokrščansko obredje. V. Vidrih Perko (Vidrih Perko 1994) je v disertaciji opredelila tudi amfore z višinskih postojank, pri tem ugotovila zanesljive primerke iz 7. stoletja – npr. Vranje – in poudarila oboje, vztrajanje pri določenih prehranskih navadah in potrebe liturgije. Menim, da je bilo predvsem krščansko obredje s svojo rabo olja in vina povsod tista stalnica, ki je nekaj v Mediteranu rojenih antičnih navad prelila v duhovno zakladnico poznejše Evrope. Predmet iz tega konteksta je tudi oljenka. Zanimivo je tudi tu še enkrat opozoriti na dejstvo, da tudi lokalno izdelane oljenke do zgodnjega 5. stoletja igrajo še veliko vlogo v kultu mrtvih v osrednjem delu sedanje Slovenije, medtem ko se ob koncu 4. stoletja v vzhodnem delu v grobovih že zgubijo. Zdi

se mi vredno opozoriti v zvezi s tem na prve količinske analize, ki jih je že moč skicirati: količina gradiva v pozni antiki nasploh upada, a nesorazmerno se zmanjšuje npr. tudi vloga enoročajnega vrča z ozkim vratom, kar vse more pričati tudi o spremembi prehrabnih in s tem povezanih drugih navad in ne le o zmanjšanju števila prebivalstva ali nezmožnosti za trgovsko in drugačno nabavo ustreznega gradiva. Zgovorno dejstvo je v tem kontekstu tudi to, da se je npr. acetabulum v pozni antiki povsem izgubil in z njim gotovo stari ali boljše mediteranski način dokončnega izbiranja in dodajanja začimb ter zabele (olje!) pri mizi. Živalske maščobe, ki so v naših krajih morale v kuhinji vendarle prevladovati, je treba namreč dodati jedi prej oziroma jih vsaj ogreti.

Zanimivo je dejstvo, da v kulturno – arheoloških sklopih, ki so že daleč iz obdobja preseljevanja ljudstev, nekajkrat srečamo predmet, izrazito povezan z zelo specifično in komaj splošno razširjeno navado sredozemske antike, s palestro. Pri tem mislimo na pojav strigilisa v grobovih v Kranju Na Lajhu (Stare 1980, eksplicitno pri grobu 130) in v grobu 43 (Slabe 1975, 75) v Dravljah. Pri tem seve ostaja slej ko prej možnost, da sodobno raziskovanje niti v naših primerih niti v primerih analogij iz drugih grobišč po kontinentu predmeta v obliki strigilisa ne pojmuje prav, ravno tako kot da je oblika izgubila v novem času stari pomen. V naših krajih gre, kar zdaj vemo, za 400 let obsegajočo cezuro med grobom 746 v Emoni (Plesničar Gec 1972) in grobovi v Dravljah in Na Lajhu (če upoštevamo tudi druge, v Sloveniji znane strigilise, od katerih bi mogel biti eden iz plasti 3. stoletja – Ptuj PM inv. št. 8155 Mikl Curk 1976 – je časovna cezura nekaj manjša, a za naš sklep tu brez pomena). Po drugi strani se pa miselno ne zdi preveč prisiljen konstrukt domneva, da so vodilne vojaške osebnosti v skupnosti, ki sta bili upravno verjetno z Italijo tesno povezani – to kaže podrobnejša analiza draveljskega materiala in onega z Lajha – usposabljali v Italiji, kjer je bila pa, tudi novim časom in boju novih mislecev proti termam, cirkusu in palestri navkljub, gimnastika in z njo palestra del vojaškega urjenja. Strigilis je mogel biti v takem primeru odlikovanje in spominek, hkrati pa tudi na naših tleh eden neposrednih dokazov, da so nekateri antični elementi poznejše civilizacije dosegli naravnost iz sredozemskih dežel in ne po regionalni kontinuiteti. Vendar je strigilis v naših krajih ostal tudi v postantičnem času – enako kot v rimskem – izjema. Podobno bi moglo veljati za bronasti okov iz groba 202 z Lajha (Stare 1980), ki bi mogel biti nosilec pahljače, take kot je najdena v rimskih plasteh Emone (izkopavanja NUK 1996) in Pompejih, če se seve pri interpretaciji predmeta ne motimo.

Časi sprememb: V Emoni ni opaziti posebnega vpliva leta 238. Spremembe stvarne kulture so bile postopne, enako kot v drugih krajih. Nekaj izrazitejše so spremembe v galienskem času, verjetno dodatno opazne v arheološkem raziskovanju zaradi spremembe načina pokopavanja. To je do določene mere gotovo čas konca marsikaterega pojma iz sredozemske antike v naših krajih. Naslednje opazno obdobje sprememb so zadnja desetletja 4. stoletja. Čas velikih sprememb je sreda 5. stoletja, ko postane značilno gradivo zelo maloštevilno in omejeno le na določeno kategorijo najdišč. Mogoče je bil ta upad poseljenosti vendarle nekaj manjši, kot je na prvi pogled videti, saj so predmeti iz poznega 5. stoletja najdeni tudi v okoliščinah, ki so zahtevale obstoj določenih povezav (starih prometnih ali celo spomina na notranjo strukturo večjih naselij?). A v 5. stoletju se večinoma tako spremeni pojmovanje sveta predmetov v vsakdanjem življenju (drugače v krščanskem kultu!), da gre v tem času res za konec opaznejšega vpliva sredozemske antike.

»Archaeologia ancilla historiae« je stari stavek, ki v razpravah vselej lahko še danes razburi duhove. Sama se z njim sicer povsem strinjam, dasi sodobna teoretska arheologija svoje početje definira drugače. Seveda pa moramo jasno vedeti, kaj moremo od arheologije pričakovati in česa nam ne more posredovati. Rekli smo, da je mogoče zaslediti pri obravnavi materialne kulture krajša časovna obdobja mnogih sprememb. Menim, da je za to še vedno eden pomembnih vzrokov, ker so naše možnosti datiranja omejene (tudi Mikl Curk 1997). Nadalje sem prepričana, da moramo zlasti za nekatere materiale (izdelke iz barvnih kovin denimo) misliti na daljšo rabo in v kriznih razmerah tudi na vztrajno izdelavo starih vzorcev v določenih prej močnih, zdaj (zaradi težje nabave surovin za kovinarske izdelke, drugače pri lončarstvu!) izoliranih lokalnih delavnic. Tako razumem npr. tudi maloštevilno, a obstoječo(!), vrsto najdb iz časa po Hunih na Ptuj

(Ciglenečki 1997, tudi z tehtnimi argumenti, drugače). Vendar so pa tudi v pozni antiki obstojali prelomni dogodki, ki so – kot razbiramo tudi iz stratigrafske situacije v najdiščih – zaznamovali cezure in spremembe celo v razvoju materialnega sveta.

Začnimo z večkrat navajanim požigom iz leta 238 v Emoni. Krivično je polemizirati z zaradi obilja snovi v marsičem le skiciranim tekstom, kot nam ga daje J. Marolt ob 27. zborovanju slovenskih zgodovinarjev. Vendar nam sestavek kaže določeno nemoč pri rabi arheoloških virov; človek se nehote vprašuje, kaj smo arheologi dozdej počeli. O katastrofi Emone leta 238 nikakor ni mogoče soditi samo po revščini grobnih pridatkov (Marolt 1994, 28), dasiravno smo to definicijo, a v drugačnem kontekstu, lahko prebrali tudi v arheološki literaturi. Prav tako je slabo razumljen podatek o tem, da dobi Emona šele po letu 238 vodovod in centralno kurjavo. V Emoni so namreč plasti žganine, ki jih je mogoče časovno povezati z letom 238 in druge, ki zanje to nikakor ne drži. Grobni pridatki zgodnjega 3. stoletja se med seboj komaj kaj razlikujejo. Arheološko stratigrafsko so mnogo bolj berljivi podatki o tisti že dolgo objavljeni, pomembni naravni katastrofi, ki je uničila Šempeter, in o bolj ali manj sočasni naravni katastrofi na Ptujju (Mikl Curk 1979). Naravna katastrofa takih razsežnosti je morala provinco tako prizadeti, da je postala mnogo lažji plen vseh drugih, tudi političnih nesreč, ki so se zgrnile nad njo v usodnih desetletjih v drugi pol. 3. stoletja. Da stratigrafske sledove datiramo v sredo 3. stoletja, nam pomaga nekaj pomembnih materialnih virov. Katastrofe ob renškem limesu so uničile večji del cvetočih manufaktur, tudi sigilate v Galiji in Germanijah. Konec je bil izvoza rheinzaberske sigilate. Sledovi rušenja kanalizacije na Zg. Bregu na Ptujju, drugačna orientacija stavb in najmlajši rheinzaberski izdelki v pripadajočih ruševinah so arheološko malone nesporen dokaz o velikih gradbenih in drugih spremembah v gallienskem Ptujju. Nekako sočasna je bila poplavna katastrofa v Šempetru in Celju. Tudi novčna analiza (Kos 1986) priča o velikem upadu obtoka denarja v določenih mestnih četrtih na Ptujju. Vse to je dokaz za veliko katastrofo, ki so jo naši kraji doživeli in ki ni mogla biti politične narave, saj zaradi vdora barbarov ni treba predelati kanalizacije. Ta katastrofa je mogla biti torej edino velika vodna ujma, z verjetnim delnim premikom rečnih strug, zlasti hudournih Savinje in Drave, ujma, ki jo je mogoče uvedel ali spremljal tudi potres. Ta arheološki sklop omenjam tu najprej, tudi zato, ker je katastrofa nesporno datirana samo s pomočjo materialne kulture, omenjenih najmlajših melnic, zadnjih izdelkov manufaktur iz Rheinzaberna. V mlajših plasteh zaznavamo nekaj sprememb tipov (drugo profilacijo krožnikov, glazirane melnice, več valjasto koničnih oblik posod in velike vrče z enim ročajem in širokim vratom, drugačne oljenke, v Emoni pa nov tip vazastih loncev in krožnikov iz gline, mešane s peskom), še bolj pa spremembe v količinah, priljubljenosti posameznih oblik in lastnosti (izgubljajo se vretenasti vrči poznega 2. in 3. stoletja, raste število glazirane keramike, vse več je kolenčastih fibul v vzhodni Sloveniji, masa steklenih posod je vse pogostejše ali brezbarvna ali olivnozeleno).

Čas prve tetrarhije najbolj označuje, kot smo omenili (glej zgoraj – kult mrtvih), vrsta grobov s pridatki. V njih razen vretenaste ampule in vse bolj hruškastih oljenk ni toliko novih oblik predmetov, kot opazno povečanje števila uhanov, uhanov stare oblike z zanko in kvačico, tudi s priveskom. Omenili smo tudi že, da morda ta čas – in z njim povezane vojaške reforme – odraža večji vpliv vojaške noše na civilni svet.

Kot izrazit, mogoče našemu raziskovanju zdaj najbolj spoznaven čas sprememb se kaže valentinianski čas. Omenili smo že izrazito skupino dobro datiranih grobov, ki so seveda v veliko pomoč pri opredeljevanju tega časa. Čas opredeljujejo novosti oziroma etape razvoja v pasnem okovju, fibulah (zlasti čebulaste fibule – fibule samostrelne, tudi križne oblike s čebulastimi gumbi na koncih prečk), zapestnicah, steklu, keramiki s steklasto glazuro in keramiki z glajenimi pasovi, manj prstanih ali iglah. Tudi pri nas je ta sprememba že izrazito povezana z foederatskimi vojaškimi oddelki (Jevremov, Tomanič Jevremov, Ciglenečki 1993). Količina glajene keramike bi mogla pričati, da ljudi, ki so jo v Podonavju rabili v večjih količinah, v naše kraje ni bilo dosti, pa tudi, da je stalo na poti večjemu transportu, tudi normalnemu trgovanju s to keramiko, več odločilnih ovir. O značaju teh ovir seve ne vemo nič. Pojav take keramike v Carnuntumu in njegovi okolici M. Gruenewald povezuje s foederatsko pogodbo z Goti Šafraka in Alateusa (s tem se strinja tudi G. Rodriguez 1997) vidi rabo in razvoj v Carnuntumu za dokazana tja do leta 470,

drugi avtorji pa opozarjajo, da je bila tehnika v rabi še v 6. stoletju. Vsekakor pa pojav ustreznih tipov glajene keramike na določenih krajih, kjer se je moralo v času Valentiniana I. in II. (Zg. Breg na Ptuj), pa ob začetku 5. stoletja (starokrščanski center v Emoni) ali celo po sredi 5. stoletja (Ljubljana Igriška – Mikl Curk 1979 a), tudi v zgodnjem 6. stoletju (Kranj – Valič 1971, Knific 1994) nekaj izrazitega dogajati, pomeni dokaz več ali vsaj dodatno opozorilo na tak dogodek, pa naj bo tak dogodek ali gradbeni poseg ali uničenje. Opozorila sem že, da se ne strinjam s pretesno datacijo vseh predmetov in grobov z značilnostmi, začetimi v valentinianskem času (Mikl Curk 1997). V kolikor bi raba vsega nakita iz 2. pol. 4. stoletja v grobovih res sodila samo v leta njegovega nastanka, bi moralo biti nosilcev, specifičnih skupnosti v nekako 50 letih razmeroma mnogo, potem bi morali pa vsaj do leta 410 malone povsem izginiti iz dežele. Teoretično je to v čvrsti organizaciji, ki je za čas vladarjev Valentinianove skupine in Teodozija I. nikakor ne gre povsem odmisli, sicer povsem možno. Vendar se, kot sem že poudarila, nagibam k mnenju, da imamo tudi tu opravka, kot mnogokrat v rimski dobi, z močjo tradicije, zlasti ker gre za elemente noše, ki se lahko v družini tudi dolgo hranijo in zato kronološko niso primerljivi s hitro zavženimi uvoženimi namiznimi keramikami prvih dveh stoletij.

Gotovo je nato sredina 5. stoletja usoden in prelomen čas. Označuje ga razmeroma malo posebej značilnih elementov tvarne kulture, kar je do določene mere za čas težkih pretresov razumljivo. Majhno je tudi število najdenih predmetov te vrste (zbirno Knific 1993). Arheološka najdišča v naših krajih komaj dajejo trdno stratigrafsko oporo za najdbe iz tega časa, pa tudi za rušenja v tem času. Velik upad količin najdb, ki jih je moč datirati v ta čas in v poznejša desetletja, jasno predstavlja razsežnost katastrofe. Te dokaze niza S. Ciglencečki (Ciglencečki 1993, Ciglencečki 1997). Vendar se z definicijo, ki lepo zveni in sem jo večkrat tudi sama zagrešila, kako je »življenje usahnilo« – zlasti iz raziskovanja Ptuj, pa tudi Ljubljane – danes ne morem povsem strinjati. Nekaj o kontinuiteti političnih pojmov je osvetlila M. Šašel Kos (Šašel Kos 1994). Natančna analiza najdišč maloštevilnih znanih predmetov posthunskega časa dovoljuje domnevati določeno kontinuiteto v pojmovanju prostora (Šašel pravi temu juridično vzdrževana privatna lastnina – Šašel 1972) prav tako upravičeno kot nasprotno domnevo, da gre tu pač le za naključno izgubljene predmete. Zaradi že omenjene kontinuitete lokacij staroslovanskih najdišč po severni in vzhodni Sloveniji, da o kontinuiteti naselbinskih aglomeracij v primorskem svetu ne govorimo, sem pač naklonjena misli, da tvarnega sveta (zanesljivo zdesetkanih) prebivalcev naših krajev v posthunskega času preprosto ne poznamo dovolj, da bi smeli že sklepati na daljše časovne cezure v nadzoru nad pomembnimi strateškimi in prometnimi kraji v deželi. Količina dobro datiranih najdb iz tega časa je namreč tudi na Primorskem razmeroma majhna. Dejstvo, da je na višinskih postojankah ohranjenega več kovinskega gradiva, bi pa raje razlagala z logiko nastajanja arheoloških plasti na teh postojankah: ker so bile postojanke v zgodnjem srednjem veku res opuščene, je ostalo na njih več prvotnega arheološkega zapisa. Dokončno sodbo o nižinskih postojankah posthunskega časa bo podalo šele poznejše raziskovanje. Vsekakor nam pa zanesljivo gradivo iz hunskega in posthunskega časa ter iz 6. stoletja kaže izrazite spremembe ne le v oblikah (že omenjena posebna zrcala, ovratnice iz kovinske žice, refleksni lok, posebno okrasje – škržat, nove oblike fibul in pasnih spon, poudarek na kontrastu barv in igri svetlobe ter sence na nakitnih kosih), marveč tudi v rabi oziroma v pomenu teh predmetov. Kot omenjeno, so se v notranjosti dežele sedimenti iz izročila sredozemske antike (oljenka, amfora in njena vsebina, dišave) ohranjali predvsem v okviru krščanskega kulta.

V. Vidrih Perko je, ko je predstavila nekaj sklopov pozne uvožene keramike, afriške sigilate (Vidrih Perko 1997 in Vidrih Perko 1997 a), opozorila na logičen, toda pred leti zaradi preslabega poznavanja analogij tej keramiki pa tudi zaradi slabe obdelanosti arheoloških sklopov iz zahodne Slovenije komaj dokazljiv fenomen, kako pogostost in še prav posebej kronološka pestrost te keramike v notranjost dežele, stran od morskih pristanišč upada. Poleg tega je opazila, da na Krasu ni več tovrstne keramike iz poznega 5. in 6. stoletja, medtem ko je afriška sigilata iz poznega 5. in 6. stoletja edina namizna keramika pri stolnici sv. Jurija v Piranu. Prva pomisel ob takem dejstvu bi seveda bila, da imamo zdaj v rokah tudi materialni vir o tem, kako so se prebivalci s Krasa dejansko ob krizah selitve narodov zatekli k morju. Kakor je podatek mikaven in strokovni

dosežek podrobne analize keramike vreden pohvale, vendar menim, da je podatkov še premalo, da bi mogli izolirane arheološke sklope povezati med seboj in v naštetih zapažanjih videti dejanski nasledek sicer dokazane velike etnične in časovne prelomnice. Zlom oskrbe s civilizacijskimi dobrinami je pomemben, ni pa edini relevanten podatek. Vsekakor je pa podatek pomembno opozorilo, da bo stroka poslej pozorna na vse podrobnosti v vseh najdiščih ob obali in v zaledju.

Etnične opredelitve: Nekaj posebnosti v keramiki poznega 4. stoletja prihaja iz Panonije in bi moglo biti tudi materialni dokaz sicer znane večje prisotnosti Germanov med prebivalstvom. Teritorialne razlike obstojajo pa tudi v poznorimskem času. To bi moglo pričati za močnejšo ali šibkejšo navezanost prebivalstva na staro izročilo. V celoti ostaja tvorna kultura še v 6. stoletje in prek v marsikaterem oziru civilizacijska tvorba, ki presega lokalne in regionalne meje med izročili in verjetno tudi ljudstvi.

Ko je bilo o keramiki z glajenimi ornamentami na Slovenskem prvič govor (Mikl Curk 1966), je še vedno veljalo, da bi moglo biti grobišče na Zg. Bregu, kjer je bil najden tedaj znani vrč, grobišče s pokopi Vzhodnih Gotov (Abramić 1925) in objavljene razpoložljive analogije so tudi opozarjale na povezavo najdb z Goti. Leta 1993 je S. Ciglencečki (Jevremov – Tomanič Jevremov – Ciglencečki 1993, 229) opozoril, da gre za rimsko tehniko okraševanja na rimskih oblikah posod, ki so jo prevzeli barbari. Toda ves čas sem dokaj zvesto sledila razvoju preučevanja keramike v Panoniji in to delo me sili, da tudi tu poudarim, da keramika z glajenimi pasovi nikakor, zlasti pa ne na Slovenskem, ne sodi med poznoantično keramiko, ki je organsko povezana s keramiko starejših obdobij rimskega časa. Je izrazit novum poznorimskega obdobja in to tistega časa, ki ga označuje tudi opaznejša vloga germanskih plemen. Zanimivo je, da je glajenje posušene posode pred peko, sicer prastaro utrjevanje keramične površine, v rabi v rimskem času onstran meje imperija v Podonavju, tako da označuje razne vrste ti. germanske keramike, markomansko keramiko, »lonc za med« tudi v starejših obdobjih rimskega časa (Kolnik 1971), tostran meje ga pa v glavnem (pri nas malone povsem) nadomeščajo premazi ali skrbna izbira in priprava gline v mokrem stanju. Seveda je povsem nesmiselno, zlasti če nimamo dokazov o proizvodnji po vsem teritoriju, kjer se pojavlja, keramiko povezovati z določenimi etničnimi skupinami. To je tudi pri razvojni stopnji poznorimske civilizacije, kot danes vidimo, skoro smešno početje. Kljub temu pa, zaradi dejstva, da je glajena keramika pri nas razmeroma redka, vztrajam, da je to keramiko k nam razširil obsežnejši družbeni premik, tudi nove etnične in socialne skupine, ki so iz raznih vzrokov in motivov v naše kraje prišle ob koncu 4. in v 5. stoletju. Prisluhniti je treba ponovno tudi A. Alföldyju (1932) kakor tudi M. Gruenewald (1979, 1986) in S. Soproniju (1986 – ker navsezadnje vsi zelo dobro poznajo tudi rimsko materialno kulturo) in jim pritrlditi v domnevi, ki pri I. Boni in K. Ottományi (1982) nima toliko podpore, namreč misli, da so to keramiko izoblikovali in razširili šele večji etnični in sociološki pretresi na meji imperija (kjer so v zadnjih desetletjih 4. stoletja pač igrali pomembno vlogo predvsem Germani, zlasti Goti), in tudi pri nas še vedno upoštevati misel, da so s to keramiko tudi materialno dokazani večji premiki prebivalstva (vsaj foederatov) iz Podonavja (podobno meni tudi Rodriguez 1997).

Predstopnje določenih keramičnih tipov, ki v preseljevanju in še bolj v zgodnjem srednjem veku prav definirajo kontekste, vezane na posamezne etnije (poleg glajenih ornamentov pečatna keramika Langobardov – Knific 1994, avarska keramika iz očiščene gline, praška keramika Slovanov), se zanesljivo pojavljajo v posameznih regijah tudi že v poznorimskem ali celo zgodnjorimskem času (siva pečatna keramika v Panoniji in v zahodnem delu imperija – tudi Gassner 1993 –, posamezni primerki zanesljivo datirane rimske, zgodnje in pozne grobe keramike so, zlasti v Vzhodnih Alpah in Panoniji povsem blizu praškim posodam – prim. tudi U. Giesler v Ulbert 1981, 94, analogije 96, Liste 42). To dejstvo nas dodatno opozarja, kako pogojno so nekateri elementi materialne kulture zanesljivi za bolj zapletene sklepe. Posamezni splošno razširjeni izdelek ali predmet ali celo samo tehnološki postopek določena etnična skupnost nenadoma prevzame v svojo prakso v taki meri, da za določen čas kar definira njeno tvorno kulturo. A osamljen tovrstni primer, zlasti v nezanesljivo zaključenem arheološkem sklopu, je zelo težko opredeliti. Kot primer si podrobneje oglejmo jajčaste lončke brez ustja, z zelo površno

zarisano strmo valovnico, narejene mnogokrat prostoročno, le dodelane na vretenu, iz grobe keramike z različnimi primesmi. Pri nas so jih opazili na Rifniku (Bolta 1981, zlasti tab. 27, sl. 68), v Ljubljani (Plesničar Gec 1983, tab. 38, zlasti sl. 2) poleg že omenjenega na Hrušici; na hrvaškem Kuzelinu (Sokol 1994) so pa oblike nekaj drugačne, kar opozarja po moje tudi na lokalni ali vsaj regionalno omejeni nastanek tovrstne posode. Na Kuzelinu je ugotovljeno življenje tudi v 2. pol. 6. stoletja. Za gradivo na Hrušici je sicer menila U. Giesler predvsem zaradi analogij, da gre pri tem za keramiko (Ulbert et al. 1981 tab. 46) iz starejše faze, do konca 3. stoletja. A zaradi analize novcev in afriške sigilate, ki zdaj kažejo, da je na Hrušici mogoče opazna tudi še faza iz 7. stoletja, moramo biti pri odločitvah glede te keramike mnogo bolj previdni. Prav tako so ustrezne plasti v Ljubljani pri šoli M. Vrhovnik toliko premešane, da danes ne moremo a priori izključiti možnosti, da bi ti lončki ne mogli biti tudi primerki zgodnjerednjeveškega keramičnega gradiva blizu praškega tipa.

Podroben pregled razširjenosti nekaterih tipov materialne kulture kaže določene razlike med teritoriji v deželi. Vendar bi na osnovi tega zelo težko sklepali o etničnih razlikah, dasiravno so gotovo tudi regionalne posebnosti del etnične identitete (tudi Štih 1995). Določeni keramični tipi so doma le v »panonskem« delu (poznantoninski tipi iz očiščene glin, veliki enoročajni vrči in skledje), drugi, zlasti iz keramike, mešane s peskom (krožniki s pokončnimi stenami, enoročajni vrči) na območju Emone, kolenčasta fibula je tu malone neznana, na Ptuju in Drnovem zelo pogosta. Zaradi izjemnosti koščenih zapestnic na Ptuju sem si edino za ta tip upala trditi, da je kot znak ženske noše ob začetku 5. stoletja na Ptuju hkrati tudi znak določene skupine ljudi, ki so sorodno čutili in bili mogoče tudi po etničnem poreklu sorodni med seboj (Mikl Curk 1997 a).

Elementi noše, še bolj pa način nošnje teh elementov so mogoče močnejša opora pri odločanju, da gre za posebnosti nekega ljudstva. V arheoloških plasteh, sledovih naselij žal do teh podatkov ne moremo.

Mislím pa, da nam morejo neke posebnosti iz kulta mrtvih, ki poudarjajo teritorialne razlike, pričati tudi o etničnih razlikah na ozemlju naše države. Gre spet za dodatke v grobovih poznega 4. stoletja in še posebej za vlogo oljenke med njimi. Oljenka se sicer do srede tega stoletja vsaj pojavlja v grobovih tudi na Ptuju, v značilnih grobovih konca 4. stoletja je pa na Ptuju dozdej niso nikoli odkrili. O Drnovem ne moremo soditi, ker je od tam, kljub ohranjenem bogatem fondu materiala, premalo podatkov o grobnih celotah. Pač pa ostaja oljenka grobni pridatek v Emoni tudi v tem času in je grobni pridatek prav tako tudi v grobu v Ajdovščini (Osmuk 1997). Na osnovi tega bi si upala domnevati, da je območje Emone in osrčja območja claustra alpium iuliarum ohranilo tudi ob prehodu v 5. stoletje prebivalstvo, ki se je želelo izražati samo pri sebi z nekaterimi obrasci iz starega, z italjskim svetom tesneje povezanega izročila. Na tak način bi mogoče mogli domnevati, da so etnični premiki pozne antike na ta prostor manj vplivali, kot na panonsko vplivano »noriško mesto« Poetovio (podrobnejša obdelava Mikl Curk 1997 a). Vsekakor pa velja poudariti tudi nepoučenemu na prvi pogled ob pregledu materiala spoznavno dejstvo, da je poznoantična materialna kultura vse do zadnjih faz tja do izrazitih sprememb v 6. stoletju kljub drobnim krajevnim posebnostim tvorba, ki opozarja na delovanje silnic regionalne posebnosti presegajočega civilizacijskega organizma.

Vloga spolov, razmerja v družini: V materialni kulturi nekaj okrasov, upodobitev zakonskega para, mogoče predstavlja željo, naj taka upodobitev varuje trajnost zakona, a tudi predmeta. To predstavlja določen stereotip v vrednotenju zakona. Sicer pa materialna kultura, kadar je v osebni rabi (predvsem kot grobni pridatek) predstavlja može in žene predvsem kot predstavnike svojega stanu. Obilen nakit v otroških grobovih (zlasti srednjega stanu) predstavlja otroke kot posebej krhek in pozornosti ter varstva potreben družbeni člen. Sem in tja se pa kaže tudi bolj oseben odnos do izgube mladega življenja (punčki v sarkofagu v Emoni).

Iz materialne kulture je delitev družbenih in vplivnih sfer med spoloma, vloge enega in drugega, seveda komaj razvidna in vir, ki bi mogel zadevne podatke vsebovati, je treba tako intenzivno interpretirati, da smo neprestano v nevarnosti zaiti na spolzka tla prisiljenih in drznih

razlag. Gotovo je med arheološkimi viri poleg epigrafskih spomenikov za ta aspekt družbenega življenja najbolj izpovedna likovna umetnost, ki se delno prekriva s spomeniki materialne kulture: poznamo namreč nekaj upodobitev na raznih predmetih. Rimski skupinski portreti, zlasti na nagrobnikih, so dokaz določene veljave in s tem posredno družbene vloge rimskodobne matrone oziroma izbrane, zvečine na družbeni lestvici višje stoječe žene posameznega družbenega razreda (Evhodija iz zač. 2. stoletja v Celeji je iz sloja osvobojenecv, Kolšek 1963), saj se žena pojavlja ob možu v enakopravnem položaju do gledalca. Tako se predstavlja nekako v enaki vlogi kot jo kažejo napisni viri: mogla je biti samostojna posvetiteljica zaobljube bogovom, zlasti pa je igrala določeno vlogo kot skrbnica pogrebne in zadušnega kulta. To mesto žene se je ohranilo tudi v starokrščanskih občinah, kot kažejo posvetilni napisi in upodobitve donatorjev mozaičnih podov. Tako daleč posegam, daleč iz okvirov obravnave materialne kulture, ker samo tako lahko nekoliko razumemo izpoved maloštevilnih elementov v poznorimski materialni kulturi, ki na Slovenskem nosijo likovne upodobitve. Drnovska fibula nosi več obrazov, od katerih je eden mogoče ženski. Tudi drnovski svinčeni okvir zrcala nosi v vogalih človeške glave, kjer pa podrobnosti niso spoznavne, dasi Petrujeva (S. P. Petru 1979) domnevata na treh frigijsko čepico. Ptujski stekleni medaljon kaže (verjetno zakonski) par, prav tako pasna spona s Kozjanskega (Ciglenečki 1992). Poleg čisto likovne in vizualne gre tem upodobitvam gotovo magična vloga. Posebej je to tudi v naši literaturi razčlenil N. Cambi, ki je objavil analogije našemu medaljonu iz Splita. Vendar menim, da te upodobitve zvečine, razen spona s Kozjanskega, katere tehnika bi mogla govoriti za lokalno delavnico, ne povedo nič o razmerah v naših krajih, saj so na predmetih, izdelanih ali vsaj zasnovanih v drugih okoljih. Pričajo lahko le o nekem splošno razširjenem miselnem obrazcu. Seveda si ne domišljam, da bi mogla s svojim znanjem in raziskovalnimi osnovami, na katere oslanjam ta svoj prikaz, kaj dokončnega primakniti k interpretaciji omenjenih oblikovanih elementov. Ne morem si pa kaj, da ne bi iz svojega študija vloge predmetov v rimskodobnem življenju zapisala nekaj domnev. Zdi se mi, da so želeli poudariti dejstvo, da moška in ženska plat v svetu šele tvorita celoto in da, kot naj bo zakon nekaj svetega in trajnega, tudi upodobitev zakonskega para, navadnih smrtnikov ali cesarske dvojice, nekako blagoslavlja tistega, ki tako upodobitev nosi in hkrati podeljuje trajnost predmetu s tako upodobitvijo. Spona je nosila pas. To je za antični miselni svet nekaj magičnega, kulturnega. Seveda pa pravkar opisano poudarjanje pomena človeškega para, zvezanega v zakonu, najbrž ne nudi dosti informacije o dejanskem položaju in veljavi žene v zakonski zvezi. Upodobitve, ki smo jih našli, imajo korenine v nadvse različnih svetovih in za te vemo po drugih virih, da so ženo in žensko obravnavali zelo različno.

Med materialno kulturo je nadalje vrsta predmetov, ki jo opredeljuje za predmet ženske rabe ne le naša sodobna izkušnja, ampak tudi poznorimska likovna umetnost in najdbe v ženskih grobovih. Pri tem imam v mislih izrazito ženski nakit, uhane, ogrlice in zapestnice, manj prstane, pa tudi nekaj kozmetičnih pripomočkov, zlasti zrcala. Del tega gradiva se v naših najdiščih po sredi 3. stoletja pogosteje pojavlja, zlasti uhani, ogrlice in zapestnice (npr. v 1. stoletju v manj kot 10 % datiranih grobov, v poznorimskem času tudi v 20–30 %). Delno gre ta številni porast na rovaš spremenjenega načina pokopavanja, delno pa gotovo na rovaš širjenja določenih oblačilnih navad in več pravice nositi določeno okrasje tudi v nižjih družbenih slojih. Iz tega je mogoče moč razbrati tudi dejstvo, da so tedaj žene širših slojev dobile ali dosegle neko prej le višjemu sloju pridržano pravico. Pozornost zbuja dejstvo, da je skupina nakita iz poznega 3. in zgodnjega 4. stoletja, zlasti uhanov, ki jih vidimo v grobovih (tudi še žganih) v Emoni (Petru S. 1972 grob 664, 785) ali na Ptuj (Tušek 1985) še vedno iz dragih kovin, iz srebra pa tudi iz zlata, enako kot v starejših stoletjih. Nova pravica nošnje nakita torej ni nalagala ženam nižjega srednjega sloja nositi le malovrednih – npr. bronastih – ponaredkov. Več sama materialna kultura ne dopušča sklepati, dasi človeku nehote zvene v ušesih opominjanja zgodnjih krščanskih očetov, tudi besedila sv. Pavla, ki so jih tudi v 4. stoletju brez dvoma enako goreče prebiral kot prej, in kjer so bičali preveliko žensko vnemo za lišpanje kot kristjank nevredno razvado. V poznem 4. stoletju se pa mnogoštevilni nakit spremeni tako oblikovno, kot po uporabljeni snovi. Zlato in srebro srečamo mnogo redkeje; glavnino tega, kar so tedaj nosile žene v naših krajih kot nakit so naredili iz bronu in medenine, stekla in kosti.

Bolj neposredno pa moremo za našo temo uporabiti elemente nakita v funkciji, kot nam jo posredujejo grobne najdbe. M. Vomer Gojkovič (Vomer Gojkovič 1997) je opazila v sodobno izkopani skupini grobov iz poznega 4. stoletja v vzhodnem delu Ptuja, da so nosile starejše žene po več zapestnic kot mlajše, da so bili vsi pari zapestnic ene žene drugačni med seboj in da so imele koščene zapestnice le žene, ki so imele tudi bronastih ozir. medeninastih več. To je dokaz, da nakit tudi v poznorimskem času, ali tedaj še prav posebej, ni bil stvar izbire in materialnih možnosti posamezne družine ali para, da o posamezni ženi sploh ne govorimo. Nakit je (brez dvoma skupno z obleko, ki pa seveda našemu preučevanju ni več dostopna) moral tudi na ženah (in ne le na možeh, kar razbiramo iz funkcije čebulastih križnih fibul) pričati najprej o družbenem sloju, o človeku kot pripadniku določene skupine, o določenih stalnicah. Žene v materialni kulturi ne srečujemo kot posameznice, srečujemo jo kot pripadnico določenega stanu.

V grobovih poznega 3. stoletja še srečujemo preslice oziroma preslična vretena, večkrat iz jantarja, pa tudi iz kosti, le da so ta slabše datirana. To orodje, ki smo mu v arheološkem raziskovanju pravili tudi vretence, vijček ali preprosto preslica, je bilo tudi v starejših obdobjih in iz keramike zlasti ponekod (Dolenjska) grobni pridelek. Tam ga srečamo v nespremenjeni obliki kot grobni pridelek še v 3. stoletju. Vsaj iz zgodnjega 3. stoletja je v grobu v Emoni še najti preprosto preslično vreteno z glavičem iz črepinje (Plesničar Gec 1972, grob 196 z novcem Al. Severa). Vendar je v poznorimskih grobovih v naših krajih preslica manjkrat grobni pridelek kot to opazajo po osrednjepanonskih grobiščih (Vago Bona 1976). Zelo izrazita pa je skupina koščanih vijčkov s preslic, torej gumbov z njihovih koncev, najdena v poznih plasteh, na Hrušici, na višinskih postojankah ali v Predjami. Kaj preslica v grobu pomeni, težko razlagamo. Mislim, da nikakor le tega, da je preslica sodila takorekoč k noši, da je ženska v vsakem prostem trenutku lahko posegla po tem orodju, saj je bila pri ročni izdelavi tkanin potreba po nitih zelo velika. Žena je verjetno res navadno nosila preslico s seboj, ko je sedla, je predla. Tako je morala (enako kot moški) vedno spet in spet potrjevati svojo koristnost v skupnosti, v kateri je živela. Toda predmeti v grobu imajo tudi simbolno vrednost in preslico sledimo v taki vlogi že od prazgodovine. Za železno dobo so celo domnevali, da so dobile v grob preslico le tiste žene, ki so igrale določeno vlogo v kultu, kjer so nekako zastopale Sojenice in njih prejo življenjske niti. P. Korošec (Korošec P. 1983, zlasti 92) opozarja na to, da preslica oziroma vreteno ni grobni pridelek, ki bi temeljil v rimskem kulturnem svetu. Kot smo pravkar videli, bi pa trditev raje spremenila in sicer tako, da poznoantične preslice – vretena na Slovenskem v vlogi grobnega pridatka slone na bogati tradiciji, ki je zrasla predvsem iz provincialnih korenin.

Skrinjica je nadalje pogost pridelek v zgodnjorimskih grobovih v naših krajih. Ko si natanko ogledamo drugo gradivo grobov s skrinjico, moramo večkrat pomisliti na žensko pokojnico. Podporo za tako domnevo najdemo tudi v upodobitvah na noriško-panonskih nagrobnikih, kjer srečamo matrone in njihove značilne služabnice s skrinjico v rokah. Ta element daje najprej misliti, da je skrinjica vsebovala nakit ali drugo hišno premoženje; pomislimo na ključne srednjeveške in donedavne kmečke gospodinje. Predmeti v grobu pa mnogokrat ne dopuščajo sklepati o vsebini te skrinjice, vsaj nobenega dokaza o tem, da bi skrinjica vsebovala kako trajno snov (kovinski predmet npr.), prav tako ne najdemo. Zato bi raje pomislili na še bolj »žensko« vsebino, vezeno ali drug pomemben kos oblačila, za obredje (poroko in pogreb) pomembno posteljno pregrinjalo, prt ali podobno. Zanimivo je, da sledimo elementom skrinjice posamez še v grobovih poznega 3. stoletja (mogoče Petru S. 1972, 134, če so okovi res del skrinjice), da skrinjica torej vsaj v nekaj primerih v raznih predelih sedanje Slovenije (nikakor odročnih) ostaja med prežitki iz poganškega časa in kulta mrtvih iz zgodnjega ali vsaj srednjega cesarstva v začetke pozne antike. O vlogi žene je skrinjica gotovo pričala. Žal pa tega sporočila ne moremo razumeti drugače kot s svojo razlago – dokazov o vsebini kot rečeno namreč nimamo. Zatrdimmo lahko le nekaj, da je skrinjica verjetno pogosteje pridelek gospodinje in nam torej odseva razmere v nekakem »srednjem razredu« prebivalstva, pa hkrati, da nikakor ne pomeni le najbolj banalnega razkazovanja bogastva v denarju in nakitu.

Pas je prastar pomemben element, ki je nanj vezanih obilo, tudi mitičnih, kulturnih predstav, kot nam kažejo npr. okrašene prazgodovinske pasne spona ali antične upodobitve, kjer razbiramo

ti. Herkulov voz na pasu. Ima mnogokrat tudi dodatno funkcijo, saj pomaga pri prestavljanju težkih bremen ali pri tesarskem delu, pri plezanju na drevo in po tramovju. Kot smo že rekli, ne vemo, ali moremo tudi pri nas večjo veljavo spone pripisati izboljšavam v vojaški noši, ki so se pač odražale tudi v vsakdanjem življenju krajev s foederati in limitanei, ali le novi miselni vrednosti – močatosti vojaka. Vsekakor pa, kot postanejo spone za spenjanje težkih usnjenih pasov v sredi 3. stoletja mnogo pogostejše med arheološkimi najdbami, jih tudi mnogo pogosteje ugotavljamo v grobovih kot del obleke pokojnika, zlasti obleke moških. Tako menim, da je dobil pas določen dodaten pomen v poudarjanju možate vloge moškega v družbi, da si bi ne želela slediti podrobneje temu pomenu, ker se mi zdi, da zadevamo na preveč neznan. Zdi se mi pa pomembno omeniti, da so tudi v zgodnjem srednjem veku ponekod morali vojni ujetniki skupno z orožjem odložiti tudi svoj pas. Pri tem gre, mislim, za isto miselno povezavo.

Naposled si moramo zastaviti še vprašanje, ali moremo na osnovi materialne kulture sklepati karkoli glede odnosa do otrok. Kar je meni znano, ni v kasno antiko zanesljivo datiran noben od miniaturnih rimskih predmetov, ki so zanj raziskovalci previdno izrazili domnevo, da gre za otroško igračo. Kapalke, stekleničke z različnimi livčki, je zgodnje arheološko raziskovanje občasno poimenovalo za »dudke«, vendar je boljše poznavanje stvari interpretacijo pozneje zavrglo, ker je za tako domnevo premalo argumentov. Nekaj nakita ne moremo drugače razlagati, kot da je bil narejen za otroško roko. To velja za nekaj primerkov prstanov in zapestnic. V tem smislu so izpovedna grobišča, dasiravno je pri nas skeletnega gradiva tako malo analiziranega, da ne moremo trditi niti toliko, kot so mogli drugeje (npr. Vago Bona 1976), kjer so ugotovili, da nakit kot znak socialnega položaja, celo čebulaste fibule, označuje tudi otroke. Vsekakor pa moremo na osnovi nekaj najdb na Slovenskem (predvsem Jevremov, Tomanič Jevremov, Ciglenečki 1993) zatrditi, da je otrok vsaj v poznem 4. in zgodnjem 5. stoletju nosil toliko nakita kot odrasli in da so zlasti ovraticam in medaljonom posvečali posebno pozornost. Pomembna in izpovedna predmeta, ki ju zaradi načina pokopa in dobro datirane skupine okolnih grobov lahko dokaj zanesljivo datiramo skupno z grobom v sarkofagu, v katerem sta ležala, sta obe koščeni lutki, najdeni leta 1914 pri vili Samassa na Karlovški v Ljubljani. Gre dokaj zanesljivo za grob iz konca 3. stoletja ali iz časa prve tetrarhije (Petru S. 1972, grob 1338). V sarkofagu je bil pokopan otrok v z zlatom prešiti obleki in ob njem sta ležali tudi dve lutki iz kosti z gibljivimi udi. Predmeta sta že bila deležna določene pozornosti (Kuret 1984). K njima se še vrnem. Ker v grobovih najdeni kovinski in stekleni (drugače jantarni!) nakit ni bil namenjen le za v grob, lahko mirno trdimo, da je bil otrok pač (gotovo v določenih okoljih) upoštevan kot krhko, ogroženo bitje, ki ga je treba skrbno zavarovati pred nečistimi in nevarnimi silami. Dejstvo, da najdemo s skrbjo in pozornostjo pokopano mater s hkrati umrlim šestletnim otrokom (Zg. Breg Ptuj, Mikl Curk 1966), da najdemo v hiši grob dojenčka (Ajdna; še neobjavljeno) itd., ne sodi v analizo materialne kulture poznorimske civilizacije, opozarja pa na kako subtilno in daleč v kultne predstave segajoče področje posegamo, ko se lotimo za vprašanjem vloge spolov še vloge otroštva. Vsekakor se pa odnos do otroka v starih civilizacijah ne izraža, kot naj bi se tudi danes ne, s predmeti in torej za analizo tvarnih ostalin v pretežni meri ni dosegljiv. Poezija iz buč narejenih konjičkov, lesenih improviziranih posteljic in vozičkov ter punčk iz cunj našega otroštva tudi ni zapustila nobenega stvarnega sledu, je pa globoko zasidrana v duši. Antika in pozna antika sta nadalje gotovo obdobje, ki je bilo, tako kot mnoga druga, nekaterim danes samoumevnim pravicam in razsežnostim v življenju posameznika tako malo naklonjeno, da iztrgane posameznosti potem ledenijo kri v žilah sodobni raziskovalki otroštva v preteklosti. Določene zahteve so bile postavljene visoko, za odrasle in seve prav tako tudi za otroke. Vseeno pa moramo tudi na osnovi arheoloških drobcev, ki so nam na voljo, misliti, da je bil otrok normalno za skupnost vendar predvsem garant prihodnosti, za starše pa naravni cilj navezanosti in pozornosti, in tako vsekakor vsaj navadno in v tistih socialnih slojih, ki so nam dosegljivi, deležen pozornosti in varstva.

Za obe punčki sem skupno z drugimi raziskovalci in N. Kuretom prepričana, da sta bili res igrači in da pokop ne kaže le statusne in socialne baharije, ampak iskreno bolečino ob izgubi drage deklice. Na Slovenskem nam sicer upodobitev tudi predstavlja otroka v svečeniški opremi Horusovega dečka, v (v 3. stoletju) zelo razširjenem Izidinem kultu (AIJ 58, več v Akti IV.

kolokvija o problemih rimske prov. umetnosti, Situla 36, ur. B. Djurić, I. Lazar). Občasno so res našli obredne insignije iz Izidinega kulta v imperiju, tudi v osrednji Panoniji, kot grobni pridatek. Figur med njimi pa ni. Obe punčki iz emonskega groba je mogoče sicer z ne preveč domišljije, ker imata na rame segajoče pričeske in sta gotovo nosili obleke iz blaga, na katerih bi lahko bili potrebni detajli, dopolniti tudi v figure iz Izidinega kulta. Zaradi vsega tega moramo najdbo ponovno preveriti, ali bi mogla biti tudi dokument kake slične vloge pokopanega otroka. Vendar mislim, da je tak način razlage za normalno obliko arheološke interpretacije preveč zapleten in ni verjeten. Analogije, ki bi ga opravičevala, namreč ne poznam. Imamo pa dokaj analogij za punčko kot igračo. In tako šteje zame ta sarkofag iz Emone res za enega od tistih virov za arheološko raziskovanje, ki omogoča čas presegaajoče srečanje s trajnimi zakonitostmi človeškega bivanja in nas po več kot poldrugem tisočletju sooča z iskreno družinsko bolečino, ko je ugasnilo ljubo mlado življenje.

Za sklep: Tudi obravnava le nekaterih vidikov pomanjkljivih virov, kar viri iz materialne kulture vsekakor so, nam omogoča ponovno skicirati nekaj zapažanj. Definicija pozne antike in njenega materialnega sveta je odvisna od tega, kaj pojmuje pod pojmom antika. V obdobju, ki mu pravimo pozna antika, tudi na naših tleh ni bil v vseh predelih razvoj enak. Tudi posamezni pojavi so imeli na moč različno zgodovino. Prvine, ki so v naše kraje prišle iz kulturnega fenomena sredozemske antike (nekateri navade pri mizi, npr. krožnik skupaj z acetabulom), so se uveljavile le v določenih slojih, v mestih in so razmeroma kmalu ugasnile, vsaj s sredo 3. stoletja, druge so prodrle globlje (oljenka, enoročajni vrč, kozarec na visoki nogi) in se ohranjale v rabi in izdelavi pri nas tja do hunske katastrofe, sicer so pa prešle v zakladnico srednjeveških civilizacij po vsem kontinentu. Tretje prvine so se pa v naše kraje razširile šele v pozni antiki, a z njo tudi ugasnile (sarkofag, sredozemski marmorji). Orodja in postopke nekaterih preživetju pomembnih dejavnosti (po moje tudi nekaj keramičarske, vojne in morda celo transportne tehnologije) je rimska doba delno prevzela iz izročila te in sosednih dežel; to se je nato organsko razvijalo pod raznimi vplivi dalje in je kaj verjetno sodilo med direktne ohranjene prežitke na naših tleh. Oblikovne in oblikovane posebnosti (namizna lončenina, steklo, nakit in člani z noše npr.) so bile vedno, tako tudi v poznorimskem času, najbolj časovno in kulturno določene, njih globlje korenine so pa vsekakor izvirale iz raznih kulturnih krogov. Od 3. stoletja dalje je bil v notranjosti dežele bolj zaznaven delež elementov s sorodnostmi v Podonavju, v predelih, odprtih k morju, pa iz sredozemskih dežel. Za vse ozemlje konec poznoantičnega obdobja prav tako težko določimo kot njegov začetek.

Bibliografija

- AIJ glej Hoffiler – Saria
 ANSL – Arheološka najdišča Slovenije, Ljubljana 1975
 Abramić M. 1925, Poetovio, Wien – Ptuj
 Alfoeldy A. 1932, Funde aus der Hunnenzeit und ihre ethnische Sonderung, Arch. Hung. 9, zlasti str. 45
 Banki Z., Barkoczi L., Nadorfi G., Bonis E., Buocz T., Pongracz Z. 1992, Glasierte Keramik in Pannonien, Szekesfehervar, razstavni katalog
 Baker P. 1994, Faunal remains, socio-economy nad site function at Monte Barro, Arheol. vestnik 45, 193–198
 Bolta L. 1981, Rifnik pri Šentjurju, Katal. in monogr. 19
 Boltin Tome E. 1977, Staroslovanski grobovi v Predloki pri Črnem Kalu in vprašanje kontinuitete naselja, Slovensko morje in zaledje I
 Boltin Tome E. 1978, Trije staroslovanski grobovi v Predloki, Balcanoslavica 6, 1977
 Boltin Tome E. 1993, Poskus kronološke opredelitve antičnega naselja v Predloki, Annales 3, 73–84
 Bona gl. Vago
 Bonis gl. Banki

Buocz gl. Banki

Cambi N. 1974, Neki a. predmeti od stakla s figuralnim prikazima u AM u Splitu, *Arheol. vestnik* 25, 139–157, zlasti 142–148

Cevc T. 1984, Arhitekturno izročilo pastirjev, Ljubljana

Cevc T. 1997, Davne sledi človeka v Kamniških Alpah, Ljubljana

Chadwick Hawkes S. 1964, Krieger und Siedler in Britannien waehrend des 4. und 5. Jahrhunderts, *Ber. Roem. Komm.* 43–44, 155–231

Ciglencečki S. 1985, Potek alternativne ceste Siscija – Akvileja na prostoru z. Dolenske in Notranske v času od 4. do 6. stol. *Arheol. vestnik* 36, 255–283

Ciglencečki S. 1987, Hoehenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6. Jhd. im Ostalpenraum – Višinske utrdbe, *Dela I. razr. SAZU* 31, IZA 15

Ciglencečki S. 1992, Polis Norikon, Bistrica ob Sotli

Ciglencečki S. 1993, Arheološki sledovi zatona antične Petovione, *Ptujski arheol. zbornik* 505–520

Ciglencečki S. 1997, Strukturiranost poznorimske poselitve Slovenije, *Arheol. vestnik* 48, 191–202

Ciglencečki S., Pirkmajer D. 1987, Zatočišče poslednjih Celejanov na Vipoti, *Arheol. vestnik* 38, 217–236

Ciglencečki glej tudi Dular

Ciglencečki glej tudi Jevremov

Cunja R. 1989, Koper – Kapucinski vrt, *Arheološki pregled* 1986, 184

Cunja R. glej tudi Guštin M.

Dular A. 1979, Rimske koščene igle iz Slovenije, *Arheol. vestnik* 30, 278–293

Dular J., Ciglencečki S., Dular A. 1995, Kučar, *Opera instituti archaeologici Sloveniae I*

Failla A., Guermandi M.P., Santoro Bianchi S. 1992, *Ceramica grezza alpina, Archeometria della ceramica, problemi di metodo*, Bologna, 73–86

Gabričević M. 1981, Natpis na opeki iz Ptuja, *Arheol. vestnik* 32, 52–55

Gassner V. 1990, Schlangengefaesse aus Carnuntum, *Akten des 14. Limeskongresses 1986*, hrsg. Vettors – Kandler, *Der roem. Limes in Oesterreich*, 36/ 2, 651–656

Gassner V. 1993, Pannonische Glanztonware mit Stempelverzierung aus Carnuntum, *Ptujski arheol. zbornik*, 359–383

Gruenewald M. 1979, Die Gefaesskeramik des Legionslagers von Carnuntum, *Der roem. Limes in Oesterreich XXIX*, zlasti 67 dalje (glazirana ker.), 74 dalje glajena (posebej 79–81), ročno oblikovana 81–82

Gruenewald M. 1981, Die Kleinfunde des Legionslagers von Carnuntum 1968–1974, *Der roem. Limes in Oesterreich XXXI*

Gruenewald M. 1986, Keramik und Kleinfunde 1976–1977, *Der roem. Limes in Oesterreich XXXIV*, zlasti 10–11

Guermandi glej Failla

Guštin M., Cunja R. in drugi, 1989, Koper med Rimom in Benetkami, Ljubljana

Hoffiller V. – Saria B. *AIJ – Antike Inschriften aus Jugoslavien I*, Zagreb 1938

Horvat M. 1983, K rimskim fibulam iz Rabeljčje vasi v Ptuju – Zu roemischen Fibeln, *Arheol. vestnik* 33, 47–57

Ibler U. 1992, Pannonische Guertelschnallen des spaeten 6. und 7. Jhdts., *Arheol. vestnik* 43, 135–148

Istenič J. 1992, Zahodno grobišče Poetovione – keramični pridatki kot vir za preučevanje ekonomije antičnega mesta, disertacija, v pripravi za tisk

Istenič J. 1995, An economic view on the pottery from the western cemetery of Poetovio, *Provinzialroemische Forschungen – Guenter Ulbert Festschr., Espelkamp*, 349–360

Jevremov B. 1990, Pozlačeni čebulasti fibuli iz Petovione, *Arheol. vestnik* 41, Šašlov zbornik 389–401

Jevremov B., Tomanič Jevremov M., Ciglencečki S. 1993, Poznorimsko grobišče na Ptujskem gradu, *Arheol. vestnik* 44, 223–231

Josipovič D. 1982, poročila Šutna, *Varstvo spom.* 24, 179, sl. 45

Kandler M. 1981, Ein Tempelbezirk in der Lagerstadt von Carnuntum, Wien

Keller E. 1971, Die spaetroem. Graeberfelder in Suedbayern, *Muenchner Beitrage zur Vor- und Fruehgesch.* 14

Knez T. 1965, Rimski grobovi v Straži, *Arheol. vestnik* 15–16, 145 ss., 3. stol. grob 4

Knific T. 1993, Hunski sledovi v Sloveniji? *Ptujski arheološki zbornik*, 521–542

Knific T. 1994, Vranje near Sevnica – a late roman settlement in the light of certain pottery finds, *Arheol. vestnik* 45, 211–238

Knific glej tudi Svovljšak

Knific glej tudi Ulbert

- Knific T., Sagadin M. 1991, Pismo brez pisave, razstavnii katalog Narodni muzej, uvod D. Svovljšak, str. 9–10
- Kolnik T. 1971, Prehľad a stav badania o dobe rimskej a stahovani narodov, Slovenska archeologia 19, 499–558
- Kolšek V. 1963, Dolga pot Evhodijske, Arheol. vestnik 13–14, 487–490
- Korošec P. 1979, Zgodnjerednjeveška arheološka slika karantanskih Slovanov, Dela SAZU 21, IZA 11
- Korošec P. 1980, Skeletni grob z bloka B III v Ptujii in materialna kultura tega obdobja, Arheol. vestnik 31, 25–37
- Korošec P. 1983, Predjama od 4. do sredine 5. stol. – P. vom Ende des 4. Jhdts, Arheol. vestnik 33, 84–114
- Korošec P. 1993, Srebrni rimski prstan s Ptujii – Rabeljčja vas, Ptujski arheol. zbornik, 263–269
- Kos P. 1986, The Monetary Circulation in the SE Alpine Region ca. 300 BC – AD 1000, Situla 24
- Košćević R., Makjanić R., 1995, Siscia – Pannonia Superior, Metalwork – Terra sigillata, BAR International Series 621
- Kuret N. 1978, Košuta – cervula, Arheol. vestnik 29, 495–503
- Kuret N. 1984, Dve lutki iz Emone, Arheol. vestnik 34, 347–352, Zwei Puppen
- Lazar I. 1997, The Roman tile factory at Vransko near Celeia (Noricum), RCRF Acta 35, 159–164
- Lippold A. 1996, Westillyricum und Norditalien in der Zeit zwischen 364–455 mit besonderer Besichtigung Theodosius I, Westillyricum und Norditalien in der spaetroemischen Zeit, ur. R. Bratož, Situla 34, 17–24
- Mackensen glej Ulbert
- Makjanić glej Košćević
- Marolt J. 1994, Obdobje vojaških cesarjev in zgodovina naših krajev, 27. zborovanje slovenskih zgodovinarjev – zbornik Ljubljana, 26–36.
- Mikl (Curk) I. 1963, Dva drobca steklenih posod z zlatom iz Petovijie, Arheol. vestnik 13–14, 491–496
- Mikl (Curk) I. 1965, K topografiji rimske mestne četrti na Zg. Bregu v Ptujii, Arheol. vestnik 15–16, 259–282
- Mikl Curk I. 1966, Poznoantično grobišće na Zg. Bregu v Ptujii, ČZN NV 2 (37), 46–62
- Mikl Curk I. 1974, Ob preučevanju rimske keramike iz središća Emone, Situla 14–15, 239 ss
- Mikl Curk I. 1975, Zapažanja o temni rimski kuhinjski lončeni posodi v Sloveniji, Arheol. vestnik 24, 883–900 (zlasti 894)
- Mikl Curk I. 1976, Poetovio I., Katalogi in monografije 13
- Mikl Curk I. 1979, Poetovio v 3. stoletju, ČZN NV 15 (50), 37 ss.
- Mikl Curk I. 1979 a, Rimska lončeniina z nekaj emonskih najdišč, Arheol. vestnik 30, 372–384
- Mikl Curk I. 1984, Pridatki v rimskih nekropolah Slovenije kot vir za spoznavanje antičnega človeka pri nas, Živa antika 34, 245–249
- Mikl Curk I. 1987, Rimska lončena posoda na Slovenskem, ZIFF Ljubljana
- Mikl Curk I. 1989, Natives, Romans and newcomers in the E Alps during the 2nd cent., Roman Frontier Studies, ed. V. Maxfield, M.J. Dobson, Exeter
- Mikl Curk I. 1990, Prostorska ureditev grobišč rimskega Ptujii, Arheol. vestnik 41, 557–575
- Mikl Curk I. 1993, Roman Traces in Landscape and Preservation of Archaeological Heritage, Actes du XIIe congres international des sciences pre- et protohistoriques, Bratislava 1991, J. Pavuk red. IV, 419–423
- Mikl Curk I. 1997, Iz materialne kulture k vprašanju verstva in premožnosti na slovenskem ozemlju ob koncu 4. stol., Arheol. vestnik 48, 179–189
- Mikl Curk I. 1997a, Claustra Alpium Iuliarum als Grenzgebiet unterschiedlichen Ethnien in der spaeten Kaiserzeit und in den Kleinfunden, Roman Frontier Studies 1995, Oxbow Monograph 91, 439–444
- Mrazcek S. 1987, Odlomek Aco-čaje iz Navporta, Arheol. vestnik 38, 207–216
- Muellner A. 1909, Geschichte des Eisens in Krain, Goerz und Istrien I, Wien – Leipzig
- Osmuk N. 1997, Ajdovšćina – Castra, Stanje arheoloških raziskav (1994), Arheol. vestnik 48, 119–130
- Ottomanyi K. 1982, Fragen der spaetroemischen eingelaetteten Keramik in Pannonien, Diss. arch. Ser. II 10, Budapest
- Pahić S. 1961, Antične gomile v Prekmurju, Arheol. vestnik 11–12, 88–146
- Pahić S. 1969, Antični in staroslovanski grobovi v Brezju nad Zrečami, Razprave I. razr. SAZU 6, 217–309
- Petru gl. tudi Ulbert
- Petru P. 1969, Rimski grobovi iz Dobove, Ribnice in Petrušnje vasi, Razprave I. razr. SAZU 6, 5–82
- Petru S. 1972, Emonske nekropole, Katal. in monogr. 7
- Petru S. in P. 1978, Neviodunum, Katal. in monografije 15

- Petru P., Ulbert T., 1975, Vranje pri Sevnici, Starokrščanske cerkve na Ajdovskem gradcu, Katal. in monografije 12
- Pirkmajer D. glej Ciglenečki
- Plesničar Gec L. 1967, Obeležje in kronologija antičnih grobov na Prešernovi in Celovski cesti v Ljubljani, Arheol. vestnik 18, 137ss.
- Plesničar Gec L. 1972, Severno emonsko grobišče, Katal. in monogr. 8.
- Plesničar Gec L. in sodelavci 1983, Starokrščanski center v Emoni, Katalogi in monografije 21
- Proettel P.M. 1996, Mediterrane Feinkeramik des 2.-7. Jhdts. im oberen Adria-raum und in Slowenien, Koelner Studien zur Archaeologie der roem. Provinzen 2, Espelkamp
- Riegl A. 1927, Spaetroemische Kunstindustrie, Wien
- Regeat Th. 1996, Italien in der Vita Severini, sein Erscheinungsbild und sein Verhaeltnis zum Noricum, Westillyricum..., ur. R. Bratož, Situla 34, 193–206, zlasti 201
- Rodriguez H. 1988, Spaetroemische und spaetantike Keramikfunde vom Kathreinkogel, Archaeologie Alpen Adria I, Klagenfurt, 143–150
- Rodriguez H. 1997, Die Zeit vor und nach der Schlacht am Fluvius Frigidus (394 n. Chr.) im Spiegel der suedostalinen Gebrauchskeramik, Arheol. vest. 48, 153–177.
- Roffia E. 1988 v Casteletti, Brogiolo, Nobile Roffia, Bolla, De Marchi, Arslan, Sfrecola : Scavi di Monte Barro, Archeologia Medievale 15, 4.4 Vetri
- Ružić M. 1994, Rimsko staklo u Srbiji, Univerzitet u Beogradu, Centar za arheološka istraživanja 13
- Sagadin M. 1979, Antične pasne spone in garniture v Sloveniji, Arheol. vestnik 30, 294–338
- Sagadin M., 1988, Kranj – križišče Iskra, Katalogi in monografije 24
- Sagadin tudi Knific
- Santoro Bianchi glej Failla
- Schmid W. 1932, Norisches Eisen, Wien – Berlin
- Sivec I. 1997, Poznoantično orožje na Slovenskem, Arheol. vestnik 48, 143–151
- Slabe M. 1975, Dravljje – grobišče iz časov preseljevanja ljudstev, Situla 16
- Slabe M. 1976, Poznoantični staroselski grob iz Dan pri Starem trgu, Arheol. vestnik 25, 417–421
- Slabe M. 1983, Zgonče, preliminarna poročila, Varstvo spom. 25, 249
- Slabe M. 1993, Antična nekropola na Pristavi pri Trebnjem – the Roman Cemetery, Vestnik ZRVNKD XII Ljubljana
- Sokol V. 1994, Das spaetantike Kastrium auf dem Kuzelin bei Donja Glavnica, Arheol. vestnik 45, 199–209
- Soproni S. 1986, Spaetroem. Toepferoefen am pann. Limes, Acta RCRF, X, 28 ss
- Stare V. 1952, Poznoantično grobišče na Ravnem Brdu, Arheol. vestnik 3, 137–143
- Stare V. 1980, Kranj – nekropola iz časa preseljevanja ljudstev, Katalogi in monogr. 18, s prispevkoma Z. Vinski in I. Kiszely
- Strmčnik Gulič M. 1993, Skrb za izročilo preteklosti, Ptujski arheološki zbornik 481–504
- Svoljšak D., Knific T. 1976, Vipavska dolina, zgodnesrednjeveška najdišča, Situla 17
- Szombathy J. 1903, Das Graeberfeld zu Idria bei Bača, Mitteilungen der Praehistorischen Kommission, Wien
- Šašel J. 1972, Problemi naseljevanja vzhodnoalpskih Slovanov, Kronika 20, 3–6
- Šašel J. glej tudi Plesničar Gec 1983
- Šašel Kos M. 1994, Romulovo poslanstvo pri Atilu, ena zadnjih omemb Petovione v antični literaturi, Zgodovinski časopis 48, 285–295
- Štüh P. 1995, O novem branju starih virov, Kronika 43, 1–10
- Šubic Z. 1972, La necropole romaine a Poetovio, Inventaria archaeologica Y 129–Y 138
- Tomanič Jevremov M. glej Jevremov
- Tušek I. 1985, Zlati nakitni predmeti v rimskih grobovih na Ptuj, Ptujski zbornik 5, 405–417
- Tušek I. 1997, Skupina poznorimskih grobov iz območja izkopa za stanovanjski blok B2 v Rabeljčji vasi zahod na Ptuj, Arheol. vestnik 48, 289–300
- Ulbert T. in sod. (U. Giesler, M. Mackensen, D. Steinhilber) 1981, Ad Pirum – Hrušica Muenchner Beitrage 31, hrsg. T. Ulbert
- Ulbert T., Petru P., Knific T. 1979, Vranje pri Sevnici, izkopavanja 1974, Arheol. vestnik 30, 695–784
- Vago E., Bona J. 1976, Die Graeberfelder von Intercisa : Der spaetroemische Suedostfriedhof, Akad. Kiado
- Valič A. 1971, Keramični posodi iz časa preseljevanja narodov v Kranju, Arheol. vestnik 21–22, 1970–1971, str. 288–292
- Valič A. 1978, La necropole slave a Kranj, Inventaria archaeologica 21

- Valič A. 1980, General Issues of Social Structure of Old Slavic Burials in Kranj, *Balcanoslavica* 9, 55
- Valič A. 1990, Poznoantično najdišče na Sv. Jakobu nad Potočami pri Preddvoru, *Arheol. vestnik* 41, 431–438
- Vidrih Perko V. 1992, Afriška sigillata v Emoni, *Arheol. vestnik* 43, 93–107
- Vidrih Perko V. 1994, Poznoantične amfore v Sloveniji, disertacija FF Ljubljana
- Vidrih Perko V. 1997, Rimskodobna keramika z Ajdovščine pri Rodiku, *Arheol. vestnik* 48, 341–358
- Vidrih Perko V. 1997 a, Some Late Roman Ceramic Finds from the Slovenian Karst Region, 35. *RCRF Acta*, Abingdon, 249–258
- Vomer Gojkovič M. 1997, Poznorimski grobovi z grobišča pri Dijaškem domu v Rabeljčji vasi na Ptuju, *Arheol. vestnik* 48, 301–324
- Vuga D. 1977, poročila Matena, *Varstvo spom.* 21, 235
- Wierczynska A. 1978, Some anthropological remarks on human remains from the Dravljje and Emona necropolis, *Arheol. vestnik* 29, 324–332

Zusammenfassung

Zur Spätromischen Zeit in Slowenien

Iva Mikl Curk

Dieser Versuch wurde auf die Basis vom publizierten Material und Studium des materialen Nachlasses der gesamten Römerzeit gestützt. Die ausgewählten Themen konnten natürlich nur flüchtig und in gewissen Blickrichtungen gesichtet werden. Aus der zahlreichen Literatur wird nur das unmittelbar verwendete angeführt, aber den zitierten Werken kann Weiteres, auch Grundlegendes abgelesen werden. Literaturnachweise sollen auch an entsprechenden Stellen bei den angeführten Fundortsnamen im slowenischen Text nachgesehen werden.

Die Herstellung und der Gütertausch:

Glaserzeugung: Im Vergleich zu älteren Perioden konnten weniger Formen beobachtet werden. Lokale Besonderheiten konnten nicht festgestellt werden, die Eigenschaften sind großen Territorien gemeinsam. Auch hierzulande wird der abgerundete (nicht abgeschliffene) Oberrand von Bechern und Schalen der möglich sehr späten Fundkomplexe (Ptuj, Zgonče, Kranj, Vranje) beobachtet. War das Erzeugen bewußt organisiert? Einige technische Besonderheiten sind auch im frühen Mittelalter bekannt (Tropfen- und Fadenaufgaben, Fussbecher).

Farbmetal: Viele neue, von denen der älteren Perioden der Römerzeit abweichende Formen. Von Fibeln werden in Emona im 3. Jh. noch Derivate der Bogenfibeln verwendet, sonst bezeichnen die Spätzeit Knie- (zahlreich in Ptuj, auch sehr spät Rifnik, Vranje, Kobarid, Tonovcov grad, Limberk) und Zwiebelkopffibeln. Einige von ihnen sind nur für kürzere Zeitepochen bezeugt. Lokale (oft aus dunkler Bronze, wiederholte Ziernotive) und regionale Besonderheiten. Dies gilt auch für die Armringe mit Schlangekopffenden, der Meinung der Autorin nach sogar für den kerbenverzierten Gürtelschmuck (der Beschlag von Koper z.B. ist von den zwei von Ptuj sehr verschieden gearbeitet). Bei einigen Beispielen der Bronzearbeiten von Ptuj des späten 5. Jh. war ein spezifisches Werkzeug verwendet – der punzierte Kreis ist unterbrochen (Schnalle PMP 3116, Armringe LMJG 7621, 7621). Ein lokales und ein überregionales (kontinentales) Versorgungsnetz wird für die Rohstoffversorgung vermutet. Nur einige technologische Besonderheiten sind weiter im frühen Mittelalter bekannt.

Eisenerzeugung: Wegen der Langlebigkeit der Formen (Spätantikes wird kaum von dem der Frühzeit unterschiedet) ist das Studium durch traditionelle archäologische Methoden erschwert. Die Erzeugnisse selbst weisen ein solides Wissen der Schmiede auf, die geographische Lage der Fundstellen erlaubt das Exploitieren einiger Erzlager über das Ende der Römerzeit zu vermuten.

Töpfergewerbe: Wegen der Dauerhaftigkeit der Scherben ermöglicht dieses Studium viele sonst unmögliche Schlüsse aus dem Wirtschaftsleben, obwohl auch das Töpfergewerbe gewisse Besonderheiten hat. Die Merkmale an der Gefäßkeramik werden einheitlicher, an der groben Hauskeramik allerdings nie vollkommen, obzwar mehr im regionalen als lokalen Umfange (der Osten des Landes reichere Profilation – auch Dular, Ciglencečki, Dular 1995 und Mikl Curk 1975, »weiches Fabrikat« noch im 3. Jh. – Dolga vas, frühes Vorkommen der Wellenlinie zwischen waagerechten Linien und auf kammbearbeiteter Topfoberfläche – Pahič 1961). Auch nach der Hunnenzeit wird das Land zum Teil aus dem Großhandel beliefert (Vidrih Perko 1992, 1994, 1997), sonst werden Werkstätten im Lande vermutet. Diese sind noch sehr fähig gewesen (es wäre auch das Herstellen der Keramik mit eingeglätteten Mustern – Funde in Emona, Drnovo, Ptuj, Kranj –

durchaus möglich gewesen, wir haben jedoch nicht genug Beweise dafür), die Übergabe des technologischen Wissens auch in der Spätzeit rege (dadurch wird die regionale Ähnlichkeit der Keramik an den Höhenbefestigungen erklärt). Zum Beginn des 4. Jh. besitzen wir noch Beweise großer Betriebe im persönlichen Besitz (Iustinianus von Poetovio z.B.). Im Gegensatz zu H. Rodriguez möchte die Autorin mehr die Tatsache betonen, daß die grobe Hauskeramik Formen und Bearbeitungsweisen aufweist, die im frühen Mittelalter nicht anders werden (es werden Töpfchen von Hrušica und Ljubljana Majda Vrhovnik mit der s.g. Keramik des Prager Typus verglichen). Auch kann auf diese Art die These, daß die Wellenlinienkeramik an romanische Umgebungen gebunden geblieben ist, nicht befürwortet werden. Man würde eher noch immer die Meinung vertreten, daß nur gewisse Kombinationen der Merkmale an der groben Hauskeramik zeit- und territorial gebunden sind, sonst aber war das ein sehr zwecksbedingtes Erzeugnis gewesen welches Zivilisationen überschreitet. Die Funde könnten im gewissen Umfange sogar ein direktes Weiterleben vom Fachwissen im Lande bezeugen.

Landwirtschaft: Zur Analyse ist auch das Fundortnetz in der Landschaft wichtig, obwohl naturwissenschaftliche Studien noch spärlich durchgeführt worden sind. Tierknochenanalysen sollten noch mehr als bis jetzt in die Logik der Bautenfunktion und Zerstörungsweise im Befund eingegliedert werden, es ist nicht nötig, daß alles, was in der Nähe von einem Gebäude in einer umfangreicheren Siedlung gefunden worden ist, nur in diesem Gebäude verwendet und weggeworfen wurde. Es scheint, was die Ackerflächen betrifft, daß man nach dem 3. Jh. neben der günstigsten auch die mehr abgelegenen Lagen, aber diese auf eine den Gegebenheiten angepaßte Art bearbeitet hat. In solchen Lagen (Ravno brdo, Dane) dürften Leute gewirtschaftet haben, welche auf die Art der Hieronymus Anführung über den Verkauf der »semidirutas villulas« im 4. Jh. neu zu beginnen hatten. Die Lage der frühmittelalterlichen Fundorte im mediterranen Teil Sloweniens, in Gorenjsko, um Slovenj Gradec und Pohorje weist darauf hin, daß das Ackerland ein sehr bedeutender Nachlaß der Römerzeit gewesen ist.

Baumaterial: Die gebrauchten Mengen waren, schon dem Umfang der bis jetzt bekannten Gebäuden nach zu urteilen, groß. Datierte und nur spärlich publizierte Ziegeleien stellen auch diese Produktion noch im 4. Jh. als fest organisierte Manufakturen dar. Exotische Steinsorten sind noch im 5. Jh. für den Kirchenbau angeschafft worden und weisen dadurch auf ein Bestehen gut organisierter Transporte auf lange Entfernungen hin.

Intensität der Kontakte: Betrachtet man auch die Mengen von bekannten Kleinfunden nach dem Ursprungsland der Typen und direkter Erzeugnisse gesondert, entdeckt man, daß am Ende des 4. Jh. auch das Entstehen der technologischer Neuigkeiten das Land öfters mit Pannonien und den Donauländern verbindet, dass aber ausgewählte Zivilisationsgüter, auch für den christlichen Kultgebrauch, aus Italien und dem Mittelmeergebiet noch im 7. Jh. stammen, natürlich im größeren Umfang nur in der Nähe der Meeresküste.

Kulte: Die Kleinfunde der Spätzeit weisen neben einer beachtenden christlichen Symbolik auch eine bedeutende Menge der Relikte apotropäischer Magiehandlungen – so aus dem Herstellungsprozess wie um den günstigen Verlauf der Verwendung des Gegenstandes aufzuschwören (Ziegelzeichen, s.g. fondi d'oro Gläser, die Verzierungsart und die Form von Schmuck, Tiergestalten – zur Tradition der Rolle der Hirschkuh unter den Faschingsgestalten der modernen Zeit in Kozjansko Kuret 1978, Gesichtabbildungen – Ptuj, Drnovo). Auch die Magie des Materials, der Zusammensetzung verschiedener Metalle, Halbedelsteine usw., oder das Tragen der Tierzähne (Ptuj, Emona schon im 3. Jh.) gehört zu solchen Magiehandlungen. Diese Relikte immer mit bekannten Gottheiten in Verbindung zu setzen wäre ein zu gewagtes Unternehmen.

Totenkult: Die Deutung hängt sehr von exaktem Aufnehmen der Fundsituation, der Bestimmung der Skelettreste ab. Alte Münzen werden nur selten verwendet (vermutungsweise sind solche Grabeinheiten bei Plesničar Gec und S. Petru nur 5), manchmal sind alte Münzen auch mit der Erde ins Grab gekommen. Es ist auch wichtig für Deutungen den Umfang des gesamten Gräberfeldes zu kennen. Das ist nämlich seltenst der Fall (Brezje, Puščava, Ptuj Zg. Breg, Predloka, Rifnik, Vranje, auch länger belegt, jedoch erkennbar Ljubljana Trdinova, Kranj, Ribnica pri Mokricah, Straža, Dravlje, Trebnje). Noch ins späte 3. Jh. könnte man eine gewisse Zahl von Brandgräbern datieren (Plesničar Gec 1972 Grab 227, 262, 264, 266, 268, 274). Da findet man noch Ess- und Trinkgeschirr, wahre Beigaben. Für das Ende vom 3. und den Beginn vom 4. Jh. sind manche reiche Sarkophagbestattungen bezeichnend (Petru S. 1972 Grab 690, 1341, 679, Šubic, Tušek), doch da gibt es nur noch Kosmetika, Schmucksachen und Trinkgeschirr als Beigabe. Die veränderte Beigabenweise ist noch klarer an der zahlreichen Gruppe der Gräber des ausgehenden 4. Jh. erkennbar. Abseits der Städte war die Gewohnheit echte Speise- und Getränkependen (nicht nur als Anspielung an die Eucharistie) vielleicht länger am Leben geblieben (Puščava – Slovenj Gradec Grab 16). Auch manche Gebrauchsgegenstände können die Rolle eines Symbols übernehmen (z.B. Spiegel). Man dürfte danach behaupten, daß die Toten in ihrer Tracht bestattet worden sind, die Mehrzahl der Beigaben stammt davon. Wahre Beigaben haben aber vorwiegend schon als Symbole gedient. Vielleicht dürfte man unter den Beigaben der Zeit nach 400 vereinzelt auch Gegenstände eines neuen Paganismus erkennen (Jevremov, Tomanič Jevremov, Ciglencečki 1993). Im

Ganzen scheint aber die Symbolsprache der Gegenstände im Grab auch die Christen nicht zu stören. Das Symbolgut der Völkerwanderungszeit und des frühen Mittelalters ist allerdings von dem der späten Römerzeit genug verschieden.

Die Tracht, Lebensweise: Es wurden noch immer Fibeln getragen, doch sie gehören jetzt zur Männertracht (Mantel) und sind zum Statussymbol geworden. Die gewachsene Zahl der Gürtelbeschläge weist auf eine vergrößerte Verwendung von Gürteln, Ledergürteln jedenfalls, und auch dadurch auf veränderte Kleidung. In der Frauentracht bekamen das Ohrgehänge, Armringe und Halsschmuck eine betonte Rolle. Stylus – Nadel wird noch immer in der Haartracht verwendet, doch gelegentlich (der Lage im Grab nach) auch zum Festhalten von Textilumhang (oder nur vom Totentuch?). Die Verzierungsweise dieser Nadeln wie der Ohringe und Fibeln wird im 5. und 6. Jh. anders, die Grundtendenzen der Entwicklung der Tracht scheinen jedoch noch nicht geändert zu sein. Sie fahren auch ins frühe Mittelalter fort (z.B. dann wird die Scheibenfibel – Brosche zum Statussymbol, die Rolle vom Ohrring), aber die geänderte Form- und Zierweise, welche durch die – archäologisch nicht faßbaren – Farben und die Struktur der Textiltile der Tracht noch gesteigert wurde, erlaubt zu vermuten, daß gerade da die Zäsuren unter den Kulturen wahrscheinlich am klarsten zu erkennen gewesen sind. Die im Mittelmeergebiet üblichen Formen der Vorbereitung und des Servierens der Speisen scheinen sich über das 4. Jh. vorwiegend im Rahmen der christlichen Kulthandlungen erhalten zu haben. Die an der Zahl spärlichen als Strigilis gedeuteten Gegenstände von Dravlje und Kranj – Na Lajhu, dürften – wenn richtig gedeutet – auf die Möglichkeit des Einflusses der Palästra noch an die Militäriübungen des 6. Jh. in mit gotischen und langobardischen Italien verbundenen Umgebungen weisen.

Umbruchperioden: In Emona-Ljubljana kann kein besser erkennbarer Unterschied in der materiellen Kultur vor und nach dem Jahr 238 beobachtet werden. Archäologisch besser faßbar sind die Unterschiede vor und nach der gallienischen Zeit, in Šempeter, Celeia-Celje und Poetovio-Ptuj durch Naturkatastrophenspuren (große Zerstörung, Umorientierung des Insulennetzes, Umgestaltung der Kanalisation) gekennzeichnet. Diese Zeit wird zusätzlich auch durch die geänderte Bestattungsweise (fast ausschließlich nur noch Körperbestattung) erkennbar. Diese Zeit dürfte schon als ein Schlusstermin für einige der Eigenschaften, welche aus der Mittelmeerantike ins Land gebracht wurden (Servierungsart der Speisen), angesehen werden. Eine große Veränderung der Formenwelt der Gegenstände kann am Ende des 4. Jh. beobachtet werden, die Mitte vom 5. Jh. aber auch durch einen großen Rückgang der Mengen von datiertem Material. Dieses Material wird weiter besonders an die befestigten Höhensiedlungen gebunden. Doch die Autorin vertritt die Meinung, daß vielleicht der Rückgang der Besiedlung doch nicht so drastisch gewesen ist, wie auf den ersten Blick scheinbar: Gegenstände des späten 5. Jh. stammen manchmal aus solchen Fundkomplexen, welche in gewissen Zügen das Bestehen einer tradierten Verkehrslogik und innerer Struktur der größeren Siedlungsorganismen noch zu vermuten erlauben. Doch die Auffassungsweise der Welt der Gegenstände scheint im täglichen Leben – nicht so im christlichen Kult – um die Mitte des 5. Jh. so geändert zu sein (Zier- und Schmuckformen, Bewaffnung, Magie des Kammes, Abwesenheit der Lampen und Krüge im Hausgebrauch), daß man diese Periode tatsächlich als ein Ende der Römerzeit unter dem Einfluß der Mittelmeerantike betrachten könnte.

Ethnische Verhältnisse: Der verstärkte Einfluß von Pannonien, besonders an der Keramik (glasierte und geglättete Ware) erkennbar, dürfte schon auf grössere Mengen der germanischen Förderaten deuten. Territoriale Unterschiede einzelner Stadtareale, an Typen und besonders an der Beliebtheit einiger Bräuche und Formen (z.B. die Öllampe wird im Gebiet um Emona-Ljubljana und der claustra Alpium Iuliarum – Karstpässe noch am Ende des 4. Jh. als Grabbeigabe verwendet, östlich davon wird dieser Brauch nicht notiert) erkennbar, dürften aber noch in der Spätzeit Territorien angeben (im Westen und Norden), in welchen die alte Bevölkerung im größeren Umfange erhalten geblieben war oder wenigstens einen stärkeren Einfluß ausgeübt hat. Im Ganzen bleibt aber die materielle Kultur noch wenigstens ins 6. Jh. ein Völker- und Kulturgrenzen überschreitendes Zivilisationsgebilde, welchem nur ausnahmsweise ethnische Gegebenheiten der Umgebung abgelesen werden können.

Die Rolle der Geschlechter, Familienverhältnisse: Die seltenen Abbildungen eines Ehepaares am Schmuck (z.B. Glasmedaillon Ptuj – Cambi 1974, Gürtelschnalle – Ciglencčki 1992) können vielleicht auch ein Stereotyp der Vorstellung von der Festheit eines Ehebundes wiedergeben. Der Frauenschmuck wird am Ende des 3. Jh. zahlreicher, aber noch immer oft aus Edelmetall hergestellt. Es wird als Hypothese vorgeschlagen, daß dadurch die Ausbreitung der Genehmigung, Schmuck zu tragen, an weitere Bevölkerungsschichten abgelesen werden kann. Am Ende des 4. Jh. wird Frauenschmuck noch in größeren Mengen getragen, doch jetzt oft aus Messing, Bronze, Glas und Knochen hergestellt. Das Wiederholen der Typen und Typkombinationen von Frauen- sowie Männerschmuck (Gürtelbeschläge, Zwiebelkopffibel, Ring) weist für diesen Zeitabschnitt jedoch auf die Verpflichtung von Mann und Frau, zuerst dem sozialen Status Gefolge zu leisten. Die Mengen des Schmuckes in Kindergräbern, Glasperlenketten insbesondere, machen auf die Bräuche aufmerksam, im Kinde den gefährdesten – und den vor bösen Mächten schutzbedürftigsten – Mitglied der Gesellschaft zu sehen. Hie und da werden aber auch diese Rahmen durch Zeugen eines in allen Zeiten

anwesendes persönlichen Standpunkts durchbrochen, so z.B. müssen die beiden Puppen sowie das Kleidchen im Kindersarkophag in Emona-Ljubljana (Petru S. 1972 Grab 1338) aufgrund mangelnder andersartiger Analogien als Zeuge eines wahren Familienschmerzes betrachtet werden.

Das Definieren des Begriffes Spätantike wird durch das Verstehen des Begriffes Antike bedingt. Zum Schluß muß man auch die in der Welt der Gebrauchsgegenstände erkennbaren Unterschiede der Entwicklung in diesem verhältnismässig kleinem Territorium, auf welchem sich das heutige Slowenien ausbreitet, und in den Jahrhunderten der späten Römerzeit unterstreichen. Einige Elemente, welche ins Land aus der Mittelmeerantike mit den Römern gekommen sind, haben nur in einigen Gegenden Fuß gefaßt (Bräuche bei Tisch, durch Teller und acetabulum erkennbar) und waren wenigstens um die Mitte des 3. Jh. in Vergessenheit geraten, andere waren tiefer eingedrungen (Lampe, Einhenkelkrug, Fussbecher) und auch in der Herstellung noch bis zur Hunnenkatastrophe erhalten, dann aber in anderen Regionen des Kontinents auch in der Zeit noch weitergegeben. Die dritte Gruppe der Elemente der Mittelmeerantike kam erst in der Spätzeit ins Land (Sarkophag, exotische Marmor- und Baumaterialien) und ist mit dem Ende der Römerzeit außer Gebrauch gekommen. Das Werkzeug und die Arbeitsvorgänge einiger für das Überleben wichtiger Tätigkeiten (auch etwas aus der Töpfer-, Kriegs- und Transporttechnologie) hat die Römerzeit der vorrömischen lokalen – regionalen Tradition abgenommen. Dies hat sich dann organisch weiter entwickelt und dürfte zum Teil direkt im Lande ins frühe Mittelalter übergeben worden sein. Die Form- und Zierelemente waren immer, so auch in der späten Römerzeit am klarsten zeit- und kulturgebunden, obwohl ihre tiefe Wurzeln in verschiedenen Kulturkreisen steckten. Vom 3. Jh. an ist im Inneren des Landes ein größerer Anteil der Einflüsse aus den Donauländern, in den mehr zum Meer geöffneten Regionen dagegen mehr der Einfluß der Mittelmeerländer erkennbar gewesen. Auf diese Art kann auf Grund der materiellen Kultur der Beginnstermin der Spätantike für das ganze Land und alle Phänomene genau so wenig wie das Ende einheitlich bestimmt werden.

PONATISI ZGODOVINSKEGA ČASOPISA

V seriji ponatisov razprodanih starejših števil *Zgodovinskega časopisa* (ZČ) je bilo doslej izdanih že 33 zvezkov, tako da je na voljo praktično celoten komplet naše revije. Doslej zadnja sta bila ponatisnjena zvezka **3–4 letnika 29/1975 in 3 letnika 31/1977**.

ZČ 3–4 letnika 29/1975 med drugim predstavlja razpravo Toneta Ferenca o nemških ozemeljskih zahtevah v Sloveniji leta 1940. Tone Zorn je raziskal narodno podobo dela kočevskega območja po italijanskem popisu iz 1941. O problemu slovenske univerze v Trstu piše Jože Pirjevec, Janko Pleterski pa objavlja referat z zborovanja slovenskih zgodovinarjev 1974 o jugoslovanski misli pri Slovencih v dobi Taaffejeve vlade. Zadnja razprava je prispevek Antona Svetine o zgodovini Šmihela pri Pliberku. Cena ponatisnjene zvezke je **960 SIT**.

ZČ 3 letnika 31/1977 med drugim objavlja razpravo Mirka Stiplovška o raziskovanju delavskega gibanja in partije med vojnama na Slovenskem, Ferda Gestrina o verskem življenju in institucijah Slovanov v Markah v času od 15. do 17. stoletja, Darje Mihelič o pogledih zgodovinarjev od konca 15. do 18. stoletja na Karantanijo, Vlada Valenčiča o slovenskem jeziku v uradih in uradni publicistiki od srede 18. do srede 19. stoletja in Toneta Zorna o delovanju Družbe sv. Cirila in Metoda v času pred prvo svetovno vojno na Koroškem. Cena zvezke je **1040 SIT**.

Vse starejše številke ZČ lahko dobite (oz. naročite) na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije v Ljubljani, Aškerčeva 2, tel. 061/1697–210. Cenik dostopnih zvezkov in zaloge je objavljen v vsaki številki ZČ. Člani slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev imajo **25 odstotkov**, študenti pa **50 odstotkov popusta** na prodajne cene.